بررسی تزیینات و کتیبه‌های قرآنی دو مجموعه گوهرشاد مشهد و هرات

دکتر مهناز شایسته‌فر

چکیده

مسجد یکی از مهم‌ترین عناصر معماری دین اسلام محسوب می‌شود و مسلمانان صدر اسلام از آن نه تنها به عنوان مکان عبادت، بلکه به عنوان مهم ترین مرکز تجمع و حّل و فصل مسائل جامعه نیز استفاده می کردند. مسجد به مرور زمان به محلی برای تجلی محتوا و روح اسلام بدل شد، چرا که هنرمندان می توانستند با هنرهایی چون خوشنویسی، کاشی کاری و غیره به تزیین آن بپردازند.

از دیگر سو، قرآن کریم به عنوان منبع الهام بخش هنرمندان بوده و آیات قرآنی بهترین آموزه‌ی اخلاقی و اسلامی‌به شمار می آیند که می تواند در مسجد برای متذکر کردن مردم مورد استفاده قرار گیرند. لذا آیات قرآنی و تزییناتی چون اسلیمی‌های گیاهی و نقوش هندسی با هم در آمیختند و زیباترین و تفکر برانگیزترین آثار هنری را در مساجدی چون گوهرشاد مشهد و مصلّی گوهرشاد هرات به نمایش گذاشتند.

بررسی دو مسجد گوهرشاد هرات و مشهد، نشان می‌دهد که در مسجد گوهرشاد مشهد از کاشی‌های معرق، معقلی و آجر به طور همزمان استفاده شده و رنگ آبی لاجوردی بیشترین کاربرد را داشته است. خط ثلث و نستعلیق به تزیینات مسجد شکل متفاوتی را بخشیده است. در مجموعه گوهرشاد هرات خط کوفی، نستعلیق و معقلی بیشترین کاربرد را داشته است و سوره‌های فتح، واقعه و آیت‌الکرسی از جمله سوره‌های مشترک دو مکان بوده است. به نظر می‌رسد غنای تزیینات این دو مجموعه دارای اشتراکاتی بوده است اما غنای تزیینی و کتیبه‌های قرآنی مسجد گوهرشاد بیشتر از مصلی گوهرشاد هرات است. روش تحقیق این نوشتار تحلیلی و توصیفی و ابزار گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و میدانی است.

تاریخ دریافت مقاله: ۸۸/ ۱۲/ ۱۵

تاریخ پذیرش مقاله: ۸۹/۳/۲۲

اهداف مقاله:

۱- شناخت مضامین، مفاهیم و خطوط به کاررفته در دو مجموعه گوهرشاد مشهد و هرات.

۲- دستیابی به تفاوت‌ها و شباهت‌های تزیینی و مضمونی خطوط دو مجموعه.

سئوالات مقاله:

۱- مفاهیم، مضامین و خطوط به کار رفته در کتیبه‌ها در هر دو مجموعه کدام است؟

۲- تزیینات و کتیبه‌های قرآنی دو مجموعه دارای چه نوع اشتراک و افتراقی هستند؟

واژگان کلیدی:

تزیینات معماری، کتیبه‌های قرآنی، مجموعه گوهرشاد، مشهد، هرات

گروه هنر اسلامی‌دانشکده هنر دانشگاه تربیت مدرس

Shayestm @ modares. ac.ir

Archive of SID

www.SID.ir

Archive of SID

مقدمه

مهم‌ترین و برجسته‌ترین بناهای تاریخی دوره تیموری، در فاصله اواخر سده چهاردهم/هشتم و اوایل سده پانزدهم/نهم، بنا شده است.[۱] به همین سبب در این دوره شهرهای هرات، بخارا و سمرقند به مراکز درخشان هنری آسیای مرکزی تبدیل شدند.[۲]

اهمیت بررسی مسجد گوهرشاد هرات از دو دیدگاه حائز اهمیت است، از این نظر که دو پایتخت امپراتوری تیموری یعنی سمرقند و هرات، بیش از نواحی دیگر ایران، دارای معماری طراز اول تیموری است[۳] و این که شاهرخ جانشین تیمور، هرات را کانون فعالیت‌های فرهنگی خود قرار داد؛ لذا در این زمان بیست بنای تاریخی در هرات بنیاد گذاشته شد.[۴]

منطقه خراسان، به دلیل موقعیت جغرافیایی و از طرف دیگر شهر مشهد، به عنوان مکان زیارتی مرقد مطهر هشتمین امام شیعیان امام رضا (ع)، اهمیت فوق‌العاده‌ای برای شاهرخ و همسرش گوهرشاد داشت تا حدی که برای آسایش زائران آن اقدام به بنای مسجد گوهرشاد و دارالسیاده کردند.[۵] اهمیت بررسی دو آثار فوق از نمونه آثار تیموری در حوزه بناهای مذهبی و آرامگاهی از هم‌جواری با حرم امام رضا(ع) نشأت می گیرد.

در این مقاله پس از مطالعه‌ای در خصوص موقعیت منطقه خراسان بزرگ و شهرهای مهمی‌چون هرات و مشهد، سبک معماری و تزیینات وابسته به آن در دوره شاهرخ تیموری و همچنین طرح اطلاعاتی در خصوص مسجد و مصلی گوهرشاد مشهد و هرات، تزیینات و کتیبه‌های دو مجموعه فوق بررسی می‌شوند.

۱- ژان پال مانزو، هنر در آسیای مرکزی، ترجمه سید محمدموسی‌هاشمی گلپایگانی، مشهد، شرکت به نشر، ۱۳۸۰، ص ۲۳.

۲- سوچک و دیگران، هنر و ادب ایران، ترجمه و تدوین یعقوب آژند، تهران، انتشارات مولی، چ اول، ۱۳۸۶، ص ۳۶.

۳- آندره گدار و دیگران، آثار ایران، ترجمه‌ی ابوالحسن سروقد مقدم، مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۸۴، صص ۱۳۱-۱۳۰.

۴- لیزا گلمبک و دونالد ویلبر، معماری تیموری در ایران و توران، ترجمه کرامت الله افسر، محمد یوسف کیانی، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، چ اول، ۱۳۷۴، ص۳۴.

۵- ر. ک به: برنارد اوکین، معماری تیموری، علی آخشیتی، مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۸۶، صص ۱۹-۱۸.

www.SID.ir

خراسان و هرات در دوره تیموری

هرات در طول تاریخ، بستر مناسب تلاقی مدنیّت‌های شرق و غرب به شمار می‌رفت. لذا هرات به عنوان یکی از گهواره‌های تمدنی تاریخ پر بار خراسان شناخته می‌شد[۶] و به همین خاطر در برهه‌ای از تاریخ، خراسان و هرات مورد توجه سلسله تیموریان قرار می‌گیرد. بعد از مرگ تیمور در سال ۸۰۷/۱۴۰۴ ، سلسله‌ی تیموریان به دست پسرش شاهرخ تداوم و توسعه یافت. شهر هرات به پایتختی برگزیده شد، توجه به هنرها در هرات شروع و بناهای متعددی با تزیینات کاشی بنا گردید.[۷]

علاوه بر هرات، در سده‌ی پانزدهم/نهم، خراسان به علت موقعیت جغرافیایی و حاصلخیز بودن و وجود پر برکت هشتمین امام شیعیان امام رضا (ع)، مورد توجه قرار گرفت و ابعاد آن بزرگتر شد. در سده چهاردهم/ هشتم، این مکان زیارتی به روستای سناباد معروف بود ولی در اوایل سده پانزدهم/نهم، به یکی از شهرهای بزرگ خراسان تبدیل شد که به مشهد (محل شهادت یا محل قبر شهید) تغییر نام داده شد. این شهر بعد از هرات از حمایت مستقیم دربار وقت برخوردار بود. در این مسیر هزینه‌های عمرانی قابل توجهی صرف شد و آن را به مرکز مهمی، مبدل ساخت.[۸]

گوهرشاد، همسر شاهرخ که شاهد افزایش زوّار حرم امام رضا (ع) بود برای رفاه حال و اقامت آن‌ها یک مسجد جامع بزرگ، دو تالار بزرگ و محل اجتماع زوّار، به نام‌های «دارالسیاده» (خانه سادات) و «دارالحفاظ» (خانه حافظان قرآن) در کنار حرم مطهر امام رضا (ع) بنا کرد.[۹] این مسئله نشانگر ارادت این خاندان به امام رضا (ع) و زائرانش بوده است. لذا خراسان به خصوص مشهد مورد توجه عام وخاص قرار گرفت.

«گوهرشاد خاتون» و یا «گوهرشاد آغا» دختر «امیر غیاث الدین ترخان» و همسر «شاهرخ» پادشاه هنرپرور و حاکم هرات بود، که در زمان آن دو، هرات در اوج آبادانی و عظمت بوده است. گوهرشاد علاقه فراوانی به ایجاد بناهای مذهبی، مدرسه و تأسیس باغ‌ها در شهر هرات و منطقه خراسان داشته و موقوفات بسیاری از وی باقیمانده که مسجد گوهرشاد در کنار حرم امام رضا (ع) از جمله‌ی این موقوفات و آثار است.[۱۰]

در دوران شاهرخ، بخش ارگ هرات توسعه می‌یابد و دو بافت جدید در آن حوزه ایجاد می‌شود و آن منطقه «خیابان»[۱۱] نام می‌گیرد. مهم‌ترین مجموعه بنا شده در ناحیه «خیابان» هرات، مصلی است که شامل مدرسه گوهرشاد آغا، مسجد جامع گوهرشاد، مدرسه‌ی «سلطان حسین بایقرا»،[۱۲] «خانقاه سلطان حسین»، مسجد جامع «امیرعلی شیر»، «دارالحفاظ»، «دارالشفاء»، خانقاه و مدرسه «اخلاصیه»[۱۳] می‌شد. متأسفانه بخش عمده این مجموعه در سال ۱۳۰۴/۱۸۸۶ نابود شده است.[۱۴]

سبک معماری و تزیینات وابسته به آن در دوره تیموری

معماری تیموری کماکان تحت تأثیر برخی عناصر ایلخانی موجود در حکومت‌های کوچک محلی، مانند مظّفریان[۱۵] و جلایریان[۱۶] قرار داشته است.

البته مساجد این دوره اصولاً بر مبنای پلان و طرح مساجد سلجوقی ساخته می‌شد: یعنی یک صحن مستطیلی با چهار ایوان و یک سرسرای گنبدی در پشت ایوان اصلی (رو به سمت قبله) و مناره‌هایی در رواق ایوان اصلی که اغلب در چهارگوشه ساختمان بوده است. پلان و طرح مسجد جامع تیمورلنگ در سمرقند و نیز پلان مسجد کلیان در بخارا، مسجد گوهرشاد در مشهد، مدرسه بی بی خانم در سمرقند و مصلای هرات دارای چنین پلانی هستند. در اواخر سده چهاردهم/هشتم و نیمه اول سده پانزدهم/ نهم، مساجد با پلان مرکزی، رواج کاملی یافتند. این نوع مساجد فاقد صحن بودند، ولی ایوان توخالی و عمیقی داشتند که مناره‌های حجیمی‌از طرفین آن‌ها سربر آورده بودند و ایوان مستقیماً به یک تالار گنبدی هدایت می‌شد.[۱۷]

مهم‌ترین ویژگی‌های معماری تیموری، توجه به ساختن ورودی‌هایی با دو دروازه است که عظمت آن، از دو مناره بلند برجی شکل بیشتر است. ساختن گنبدهای پرشکوه صاف و رگه دار نیز در دوره تیموری معمول گردید.[۱۸] از نظر تزیینات این دوره، نخستین بار سطوح سترگ و عظیم با روکش‌هایی که حاوی کاشیکاری لعابی و معرّق بودند تزیین یافتند.[۱۹] برای تزیین گنبد از خشت‌هایی چهارگوش لعابدار به رنگ‌های آبی و فیروزه‌ای استفاده شد. تزیینات کاشی شامل عناصر گیاهی، گل و بوته‌ها، اشکال هندسی و حاشیه‌های خطی است. زیباترین نمونه آن‌ها در «شاه زند»، به ویژه در «گورمیر» و هم‌چنین در مسجد گوهرشاد مشهد وجود دارد.[۲۰]

در این دوره تحول تازه‌ای در تزیین به وجود آمد. نقش‌مایه‌های گیاهی بر طرح‌های هندسی برتری یافت و کتیبه‌هایی به خط ثلث مزین شد.[۲۱]

۶- ۸۸/۱۰/۱ ، ۱۳:۰۰: www.fa.wikipedia.org

۷- محمد یوسف کیانی، پایتخت‌های ایران، تهران، انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور، چ اول، تابستان ۱۳۷۴، ص۴۸۷.

۸- برنارد، اوکین، معماری تیموری، ترجمه علی آخشینی، پیشین، ص۱۸.

۹- شیلا، بلر، جاناتان ام. بلوم، هنر و معماری اسلامی‌در ایران، ترجمه‌ی سید محمد موسی‌هاشمی‌گلپایگانی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان و چاپ و انتشارات ۱۳۸۲، ص۶۸.

۱۰- گوهرشاد در آرامگاه خویش در محوطه باغ نسوان، در کنار مجموعه مصلی، مدرسه گوهرشاد، مسجد جامع گوهرشاد، مدرسه سلطان حسین و همچنین در کنار شاهرخ همسرش، پسرش بایسنقر میرزا و دیگران به خاک سپرده شد. (مجید، وزائیان، رضا، نظرآهاری، دیروز هرات امروز، ترجمه مریم بهرامیان، تهران، وزارت امور خارجه مرکز چاپ و انتشارات، ۱۳۸۵، ص۷۳.)

۱۱- امروزه اگر وقتی وارد هرات شویم از دور پنج مناره به چشم می‌خورد که در گوشه‌ی شمالی شهر واقع شده است که در گذشته به نام خیابان یاد می‌شد. (۱۰/۳۰ ،۸۸/۱۰/۹، www.nawaaye-afghanistan.net .)

۱۲- سلطان حسین بایقرا از نوادگان تیمور (۱۵۰۶-۱۴۷۰/ ۹۱۲-۸۷۵) بر خراسان حکمرانی کرد که مرکز حکومت هرات در دوران حکومت او ستارگان درخشانی در عالم علم و ادب از او حمایت و با او همکاری می کردند. او به نام خود در هرات مدرسه‌ای تأسیس کرد، مدرسه او چهار مناره داشت. (شیلا بلر و جاناتان بلوم، هنر و معماری اسلامی‌در ایران و آسیای مرکزی، ج اول، پیشین، ص ۷۷)

۱۳- مجموعه‌ای به نام «اخلاصیه» برای انجام امور خیریه بود که در سال ۱۴۷۵/ ۸۸۰ در دوره سلطان حسین توسط علیشیر نوایی ایجاد شد. در حال حاضر اثری از بنای اخلاصیه که رو به روی مدرسه سلطان در بخش شرقی خیابان اصلی در شمال شهر هرات ساخته شده بود بر جا نمانده است. این مجموعه شامل مسجد جامع، مدرسه، خانقاه، بیمارستان، سالن و قرائت خانه برای خواندن قرآن و حمام بود. (همان منبع، صص ۷۸-۷۷)

۱۴- محمد، یوسف کیانی، پایتخت‌های ایران، پیشین، ص۵۰۲.

۱۵- مظفریان یا آل مظفر که سر منشأ اولیه‌شان اعراب خراسانی بودند، هنگامی‌که دولت ایلخانان رو به انحطاط گذاشت، در کرمان، فارس و عراق عجم قدرت یافتند. (ادموند، کلیفورد باسورث، سلسله‌های اسلامی‌جدید، ترجمه‌ی فریدون بدره‌ای، تهران، مرکز باستانشناسی اسلام و ایران، چاپ اول، ۱۳۸۱، ص۵۰۶.)

۱۶- جلایریان یا آل جلایر، از جمله دولت‌هایی بودند که جانشین دولت ایلخانان ایران شدند و سرزمین‌های آن‌ها را در عراق و آذربایجان به تملک خویش در آوردند. آل جلایر در اصل یکی از قبایل مغول تابع هلاکوخان بوده‌اند (همان منبع، ص۵۱۱).

۱۷- امبرتو، شراتو و دیگران، هنر ایلخانی و تیموری، تهران، انتشارات مولی، ۱۳۷۶، صص۴۱-۴۰.

۱۸- نعمت، اسماعیل علّام، هنرهای خاورمیانه در دوران اسلامی، ترجمه‌ی عباسعلی تفضلی، مشهد، شرکت به نشر ۱۳۸۲، ص۲۰۹.

۱۹- امبرتو، شراتو و دیگران، هنر ایلخانی و تیموری، پیشین، ص۴۲.

۲۰- نعمت، اسماعیل علّام، هنرهای خاورمیانه در دوران اسلامی، پیشین، ص۲۰۶.

Archive of SID
www.SID.ir

مجموعه مسجد و مدرسه گوهرشاد هرات

مصلّای[۲۲] هرات، که به آن عیدگاه یا نمازگاه نیز گفته می‌شد، در پای کوه مختار به طرف شمال شهر واقع شده و سهم به سزایی در مراسم مذهبی سده‌ی پانزدهم/نهم داشت. صرف نظر از کاربرد سنتی آن برای نماز جماعت در ایّام جشن، این مکان برای اقامه نمازهای میّت نیز به کار می‌رفت.[۲۳]

حجیم بودن طراحی نمای کامل مصلی[۲۴] گوهرشاد قبل از تخریب، ویژگی قابل تحسین بناهای عظیم تیموری را نشان می‌دهد. در این مصلی، گوهرشاد، مدرسه و مسجدی بنا کرد[۲۵] که مسجد در جنوب و مدرسه در شمال قرار داشته است.[۲۶] متاسفانه در حال حاضر به‌جز چهار مناره و یک گنبد مدرسه، اثری از این ابنیه عظیم بر جای نمانده است. توصیف‌های مذکور حاصل مشاهدات پژوهشگران گذشته می‌باشد.

نمای طرف غربی حیاط، شامل سه دهانه طاق بود و ایوان بزرگ مقصوره دو طاق کوچکتر در طرفین داشت. مقصوره پشت ایوان بزرگ، از یک گنبدخانه بسیار بزرگ و یک گنبدخانه کوچکتر به دنبال هم تشکیل شده است. حیاط در وسط عمارت قرار دارد، لیکن مقصوره با یک گنبدخانه ثانوی در پشت گنبدخانه اولی در راستای قبله، غیرعادی‌ترین شیوه‌ی معماری دوره تیموری است. هیچ‌یک از مساجد بزرگ تیموری، در مقایسه با مساجد بزرگ این دوره دارای چنین خصوصیتی نیست، به جز پشت محراب مسجد گوهرشاد مشهد که به‌صورت اطاق کوچکی به نظر می‌آید.[۲۷]

بناهای مذهبی هرات، از چهار ایوان در اطراف صحن مرکزی، که حجره‌های نشیمن در دو طبقه در مجاورت ایوان‌های شمالی و جنوبی و احتمالاً شرقی دارد، تشکیل شده‌اند.

نمای شرقی براساس طرح کلی سلجوقی که شامل ایوان مرکزی بزرگ با دو مناره، دو طاقچه‌ی دو طبقه در میان آن و گنبدی کوچک در بالای هر ضلع از این طاقچه‌های میانی، ظاهر شده است. این ایوان احتمالاً از مدرسه الغ‌بیگ در سمرقند الهام گرفته است که در آن نیز ایوان مرکزی بزرگی با دو دهانه کوچک و مناره‌هایی در انتهای آن‌ها جلب توجه می‌کند.

مجتمع ورودی بنای گوهرشاد، بین نمای شرقی و صحن قرار داشت و هشتی شش ضلعی در میان ورودی و ایوان‌های صحن واقع بود. در ضلع غربی حیاط، ایوان بزرگی در مجاورت دو ایوان کوچکتر قرار دارد. مدخل اصلی ایوان احتمالاً دارای کتیبه‌ای بوده که دور تا دور لبه‌ها، کشیده می‌شده و به همراه آن کتیبه‌ای دیگر در بالای پشت بغل‌ها به چشم می‌خورد. همین طرح مقدماتی در ایوان شبستان مسجد گوهرشاد در مشهد قابل مشاهده است. تالارهای نماز در پشت طاقچه‌های کوچکتر مجاور در گذشته خود نمایی می‌کرد. در پشت ایوان اصلی، گنبدخانه‌ای بزرگ، در پشت آن نیز گنبدخانه‌ای کوچکتر به چشم می‌خورد. این گنبدخانه کوچک احتمالاً در غرب مستطیلی مسجد، امتداد یافته و با چهار مناره در کنج‌هایش مشخص شده است.

گنبدخانه دوم، کوچکتر و در پشت دو مناره‌ی غربی واقع است. این دو گنبدخانه و شبستان‌ها با یک سلسله سرسرا به هم ارتباط داشتند و فضای بیرونی ایوانی که به صحن منتهی شده است مشاهده می‌شود.

در سمت شرق مدرسه گوهرشاد، پیش طاق‌هایی باشکوه دیده می‌شود که در همه گوشه‌های آن وجود داشته است. ایوان‌های شمالی و جنوبی حیاط کوچک است و در طرفین این ایوان‌ها، شبستان‌های بلندی قرار دارد. در زوایای عقب (سمت غرب) گنبدخانه‌هایی وجود داشته است و گنبدخانه شمال آرامگاه، فعلاً موجود است. در هر ضلع این گنبدخانه‌ی مربع شکل، طاق نماهای عمیقی قرار گرفته است و یک دهانه‌ی نیم هشتی در پشت شاه نشین غربی جلو آمده است و هر یک از شاه نشین‌ها، راهروهایی به سمت خارج داشته است.[۲۸]

۲۱- گالینا، پوگاچنکوا، اکبر، خاکیموف، هنر در آسیای مرکزی، مترجم ناهید کریم زندی، تهران، سازمان چاپ و انتشارات، چ اول، ۱۳۷۲، ص۱۰.

۲۲- «مصلی» یعنی اجتماع خاص یا عام در قطعه زمین وسیع محصور یا غیرمحصور است که برحسب افزایش یا نقصان وسعت و تعداد سکنه‌ی شهر گاهی مورد استفاده قرار می‌گرفته و گاهی متروک می‌شده است. (آندره گدار، آثار ایران، ترجمه‌ی ابوالحسن سروقد مقدم، ج دوم، منبع پیشین، ص۲۹۸).

۲۳- برنارد اوکین، معماری تیموری در خراسان، ترجمه‌ی علی آخشینی، منبع پیشین، ص۵۳.

۲۴- برحسب مطالعات انجام شده معماری مصلّی‌ها سبک خاصی ندارند. در هرات بنایی که به نام مصلی خوانده می‌شد شکل یک مدرسه عادی را داشت و به طول هفتاد متر بنا شده بود. (برای مطالعه بیشتر ر.ک به: همان منبع، صص ۳۰۱-۳۰۰).

۲۵- برنارد اوکین، معماری تیموری در خراسان،پیشین، ص۲۹۹؛ به نقل از خواند میر، خلاصه الاخبار، صص ۱۶-۱۷.

۲۶- حیاط با رواق‌های دو طبقه که پشت آن‌ها اتاق‌هایی قرار داشته احاطه شده بود. بر روی محورهای حیاط چهار ایوان وجود داشته که ایوان مقصوره با ایوان ورودی (۸۰پا) به یک ارتفاع بوده است. دو دستگاه پلکان در طرفین ایوان شرقی به غلام گردش‌های اتاق‌های فوقانی منتهی می‌گردید. (محمد یوسف کیانی، تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۷۷، ص ۴۳).

۲۷- لیزا، گلمیک، دونالد، ویلبر، معماری تیموری در ایران و توران، پیشین، صص ۴۲۲-۴۲۱.

۲۸- همان، ص ۴۲۲.

Archive of SID
www.SID.ir

مسجد جامع گوهرشاد مشهد

مسجد جامع گوهرشاد مشهد، مسجدی در جنوب بارگاه امام رضا در شهر مشهد است که در سال ۸۲۱/۱۴۱۸به دستور «گوهرشاد بیگم» همسر «شاهرخ تیموری» بنا شده است.[۲۹] این مسجد، با توجه به نقشه ساختمانی، در زمره‌ی مساجد چهار ایوانی است.

مسجد گوهرشاد دارای یک صحن وسیع و چهار ایوان بزرگ در چهار طرف و تعداد ۲۲ غرفه و شش طاق نما در طرفین ایوان مقصوره و ۲۸ در ورودی از صحن به طرف شبستان‌ها و هفت شبستان در چهار طرف و یک گنبد فیروزگون و بزرگ و دو مناره در طرفین ایوان قبله است.[۳۰]

صحن مسجد تقریباً مربع بوده، از جنوب به شمال در حدود پنجاه و پنج متر و از شرق به غرب در حدود پنجاه متر است. کف صحن اکنون با سنگ‌های خلج در ابعاد مختلف فرش شده است. ازاره‌های آن در چهار طرف به ارتفاع یک متر و بیست سانت با سنگ‌های مرمر پوشانیده شده و بالای ازاره‌ها با کاشی‌های الوان و خوشرنگ مزین گردیده است.[۳۱]

مهم‌ترین ورودی صحن گوهرشاد به حرم مطهر امام رضا (ع) از طرف مشرق است، که از طریق دو کفشداری به دو رواق «دارالحفاظ» و «دارالسیاده»، از بناهای گوهرشاد به حرم منتهی می‌شود. از جانب شمال غرب، به راهروی مدرسه دو در و از آن‌جا به رواق «دارالولایه»، از اماکن متبرکه جدید الاحداث مرتبط است و همچنین ایوان غربی آن به بست «شیخ بهایی» و صحن «جمهوری اسلامی» متصل شده است.

این مکان از طرف غرب به صحن «قدس» از بناهای جدید و از طرف جنوب شرقی به صحن «موزه» راه دارد. مجموعاً ده ورودی و خروجی در این مسجد ساخته شده است. گنبد مسجد گوهرشاد که روی ایوان مقصوره قرار گرفته از کاشی به رنگ فیروزه‌ای ساخته شده و ارتفاع این گنبد ۴۰ متر و قطر آن ۱۰ متر است.[۳۲] سطح زیر گنبد، با نقوش تزیینی و کتیبه‌هایی، نقاشی شده که مربوط به بعد از بازسازی گنبد و احتمالاً تقلیدی از طرح اولیه آن است. سطح خارجی گنبد با آجرهای لعابدار آبی و کاشی‌های قهوه‌ای و قرمز مزین گردیده و دارای تزیینات اسلیمی، هندسی، گیاهی و خطی است. بخش محدب بدنه گنبد با کتیبه کوفی برگدار تزیین شده است.[۳۳]

مسجد دارای چهار ایوان به نام‌های «مقصوره» (جنوبی)، «دارالسیاده» (شمالی)، «حاجی حسن» (شرقی) و ایوان «آب» (غربی) است.[۳۴] از چهار ایوان مسجد، سه ایوان دارای طاق‌های تزیین یافته‌ی آهنگ است در صورتی که سیستم طاق زنی ایوان مقصوره پیچیده است.[۳۵] چهار ایوان با سر درهای مرتفع در وسط چهار طرف آن بنا شده است. ایوان بزرگ سمت جنوب که رفیع است ایوان مقصوره نامیده می‌شود.[۳۶]

ایوان مقصوره بزرگترین ایوان مسجد است که به ایوان «قبله» نیز مشهور است[۳۷] و محراب در آن قرار دارد و روی آن گنبد فیروزگون مسجد واقع شده است. در داخل ایوان مقصوره، شش راهرو به طرف شبستان‌های طرفین ایوان قرار گرفته که مردم از آن‌ها به ایوان و شبستان‌ها رفت و آمد می‌کنند.[۳۸] پایه دو مناره ایوان، از کنار نمای بیرونی آغاز شده که این نوع پایه و ساقه مناره، در دو طرف ایوان کم نظیر است.[۳۹]

در انتهای ایوان مقصوره، محراب بسیار بزرگی با ازاره‌ی سنگی و بدنه‌ی کاشی معرق تعبیه شده که دارای تزیین و پوشش متنوع کاشی کاری است. ایوان از سوی صحن با تزیینات ممتاز کاشی و کتیبه‌های نفیس و یا دو گلدسته شکیل تزیین و نماسازی شده است.[۴۰]

تزیینات و کتیبه‌های گوهرشاد هرات و مشهد

در بخش‌های پیشین ساختارهای ساختمانی و اجزاء تشکیل دهنده بنا در دو مجموعه گوهرشاد هرات و مشهد، مطالعه شد. در این مرحله، تزیینات و کتیبه‌های دو مجموعه براساس مضامین کتیبه از جمله کتیبه‌های قرآنی، اسماءالهی، دعایی، تاریخی و اشعار فارسی بررسی می‌شود. لازم به ذکر است با توجه به این که مجموعه گوهرشاد هرات در گذر زمان، مورد بی‌مهری قرار گرفته و بخش اعظم آن ویران شده است و تعداد کتیبه‌های باقی‌مانده‌ی بسیار کمتری جهت بررسی دارد؛ در حالی که گوهرشاد مشهد به دلیل مجاورت با حرم امام رضا (ع) و اهمیت سیاسی، اجتماعی و مذهبی این مجموعه، در طی دوره‌های متمادی و با حمایت حاکمان وقت مورد مرمت، بازسازی، تکمیل در بخش‌های مختلف و تزیین با نقوش و کتیبه‌های مختلف قرار گرفته است، از این روی

۲۹ - این مسجد درشمار معروف‌ترین مساجد چهار ایوانه و از بناهای تاریخی کشور به شمار می‌رود و مساحت کل آن حدود ۹۴۱۰ متر مربع به طول ۵۶/۳۰ و عرض ۵۱/۶۵ متر است. (عباس، مشهد محمد، مشهد الرضا، تهران، نشر مولف، ۱۳۸۳، ص ۱۴۳) این مسجد هفت شبستان دارد که علاوه بر اقامه‌ی نماز جمعه، جماعت و مراسم تبلیغ و سوگواری و جلسات قرائت قرآن، مورد استفاده‌ی مدرسان حوزه‌ی علمیه و طلاب علوم دینی نیز قرار می‌گیرد. (احتشام، کاویانیان، شمس الشموس، سال ۲۵۳۵، ص ۲۴۸).

۳۰ - وحیده، مصدقیان، نقش و رنگ در مسجد گوهرشاد، تهران، انتشارات کتاب آبان، چاپ ۱۳۸۴، ص ۳.

۳۱ - عزیزالله، عطاردی، تاریخ آستان قدس رضوی، تهران، انتشارات عطارد، چاپ اول، تابستان ۱۳۷۱ جلد دوم، ص ۱۸.

۳۲ - روش بنا شدن گنبد جالب توجه است. تمام گنبد خانه رو به سمت صحن باز است و هیچ دیوار حائلی وجود ندارد. گویا گنبد بر ایوان نشسته است. این گنبد بر روی ساقه استوانه‌ای شکلی که ارتفاع ندارد بنا شده و قسمت اصلی گنبد با قوسی نرم و جالب آغاز می‌گردد. سپس به صورت نیم‌کره‌ای در می‌آید که قطب کشیده‌ای دارد و شکلی بدیع و زیبا را پدید می‌آورد. (وحیده مصدقیان، نقش و رنگ در مسجد گوهرشاد، منبع پیشین، ص ۴.)

۳۳ - گنبد اصلی بنا از نوع دو پوسته گسسته پیازی شکل با ساقه کوتاه به قطر دهانه‌ی ۱۵، محیط ۶۳ و ضخامت دیوار ۲/۵ متر بوده است. مقطع داخلی گنبد، بیضی با خیز تند و مقطع خارجی، شبدری بوده است. استخوان‌بندی داخلی گنبد، از خشخاش‌های بزرگ بوده و مجموعه‌ای از تیرهایی با ضخامت حدود ۳۰ تا ۴۰ سانتی‌متر به صورت منظم در آن به‌کار رفته است. گنبد از داخل بر گوشه سازی‌هایی استوار گشته که از سطح زمین تا زیر طاق یکپارچه به نظر می‌رسد و بدین لحاظ، حالت کشیده‌تری به آن می‌دهد. (کاظم ملازاده و مریم محمدی، دایره المعارف بناهای دوره اسلامی: مساجد تاریخی، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی چاپ اول ۱۳۷۸، ص ۱۳۲.)

۳۴ - همان، ص ۱۳۱.

۳۵ - ایوان غربی و ایوان شرقی از نظر تزیینات و شکل ظاهر، شبیه هم هستند و ایوان شمالی که راه به دارالسیاده دارد، عمق بیشتری از آن دو دارد و نوع تزیینات و کاشیکاری آن در بدنه و سقف با ایوان‌های دیگر متفاوت است. در این ایوان نام بانی ساختمان ذکر شده است. (وحیده مصدقیان، نقش و رنگ در مسجد گوهرشاد، پیشین، ص ۵.)

۳۶ - احتشام، کاویانیان، شمس الشموس، پیشین، ص ۲۴۹.

۳۷ - وحیده مصدقیان، نقش و رنگ در مسجد گوهرشاد، پیشین، ص ۵.

۳۸ - عزیزالله عطاردی، تاریخ آستان قدس رضوی، پیشین، جلد ۲، ص ۷۱۹.

۳۹ - بی نظیر بودن آن به این دلیل است که بیشتر مساجد، پایه مناره‌های دو طرف ایوان و ساقه آن را از روی پشت بام مجاور ایوان آغاز می‌کنند و چه بسا پایه مناره را بر دو گوشه ایوان قرار می‌دهند ولی در این مسجد این مناره سازی متمایز است و در ضمن وجود این دو مناره دیده را از عمق زیاد ایوان باز می‌دارد و متوجه مناره‌های گنبد می‌سازد. از نوع مناره و ویژگی‌های مسجد مشخص است کار قوام الدین است. مناره‌های مسجد گوهرشاد از قدیمی‌ترین پنج مناره باقی مانده در جهان اسلام است.

۴۰ - درجوار محراب، منبر نفیسی از دوره قاجار قرار دارد که به منبر صاحب الزمان معروف است و در سال ۱۲۴۲/۱۸۲۶به دست استاد محمد خراسانی ساخته شده و یکی از شاهکارهای هنر منبت کاری روی چوب است. این ایوان به دهانه ۱۲ متر، عمق ۳۴ متر- تا تیزه‌ی طاق- و ارتفاع ۲۶ متر به همراه دیواره‌ی پیشانی و مناره‌ها، ۴۳ متر ارتفاع دارد، و به شیوه‌های مختلفی، پوشش یافته است. ابتدا یک باریکه طاق آهنگ به عمق سه متر و به دنبال آن باریکه طاق دیگری به عمق ۵ متر قرار دارد. با عقب کشیدن دیواره‌های ایوان، فضای مستطیلی پدید آمده که گنبدی به قطر ۱۵ متر بر آن نهاده‌اند. بعد از این قسمت، بقیه ایوان با نیم گنبدی پوشش یافته است. سطح زیرین این نیم گنبد با مقرنس‌های زیبای گچی تزیین شده است. (به نقل کاظم ملازاده و مریم محمدی، مساجد تاریخی، پیشین، ص ۱۳۱)

Archive of SID
www.SID.ir

دارای کتیبه‌های فراوانی در سطوح مختلف بنا در صحن، ایوان و شبستان است. بدین جهت و به لحاظ همسان‌سازی با مجموعه گوهرشاد هرات، در این مقاله، کتیبه و تزیینات اجرا شده در ایوان اصلی یا مقصوره مسجد (داخل ایوان، گنبدخانه، مناره و گنبد)، بررسی می‌شوند. همچنین باید اشاره کرد که کتیبه‌های قرآنی، اسماءالهی و اشعار فارسی در هر دو مجموعه مورد استفاده بوده و کتیبه‌های تاریخی فقط در مجموعه گوهرشاد هرات و کتیبه‌های دعایی نیز فقط در گوهرشاد مشهد دیده می‌شود.

کتیبه‌های قرآنی

آیات قرآنی یکی از اصلی‌ترین و مهم‌ترین مضامینی است که در کتیبه‌های معماری به ویژه در اماکن مقدس به کار رفته‌اند. عمده‌ترین مضامین و معانی آیات به کار رفته در کتیبه‌های دو مجموعه گوهرشاد هرات و مشهد، بر اصل توحید و یگانگی، رحمت و مغفرت خداوند، برپایی نماز و انجام اعمال درست، اشاره و تأکید دارند. این مضامین در آیات سوره‌های بقره، فتح، واقعه، جمعه، یس، توبه، نور، اسراء، اعراف، آل‌عمران، طه، لقمان، احزاب، نساء، جن و قدر به کار رفته است.

در گنبدخانه باقی مانده از مدرسه گوهرشاد هرات، تزییناتی شامل، اسکلت بندی پوشیده با گچبری قابل مشاهده است به طوری که خطوط اصلی قوس‌ها را مشخص ساخته و خطوط دیگر به خاطر نقوش طرح، نمایان گردیده است. ناحیه هشت ضلعی تا گنبد با یک سلسله قوس‌های رواق مانند که رأس را مقرنس‌هایی تشکیل می‌داده، تکمیل گردیده است. خرده‌کاری‌های تزیینی فراوانی در داخل بنا با گچ‌کاری انجام گرفته که با رنگ‌های زنگاری و آبی، شکلاتی و طلایی نقاشی شده است. رنگ شکلاتی ممکن است رنگ طلایی بوده که تغییر شکل یافته است. نقاط قوس‌های متقاطع، توسط کتیبه‌ای با خطاطی ظریف، که جا افتادگی را از سه کنج‌های بادبزنی شکل جدا کرده، به هم پیوند داده است. سه کنج‌های منطقه‌ی هشت ضلعی با عناصر مقرنس‌کاری و طاق‌های بادبزنی شکل و نقش‌های برجسته بلند، کوتاه و نیم گنبدی‌ها، غنای بیشتری یافته‌اند. [۴۱] (تصویر ۱)

در چهار قوس اصلی فضای درونی مدرسه گوهرشاد هرات، کتیبه‌ای به خط ثلث بر زمینه آبی تیره شامل کتیبه قرآنی آیت‌الکرسی[۴۲] به چشم می‌خورد که متأسفانه محو شده و در آن از رنگ‌کاری تزیینی استفاده شده است. (تصویر ۲)

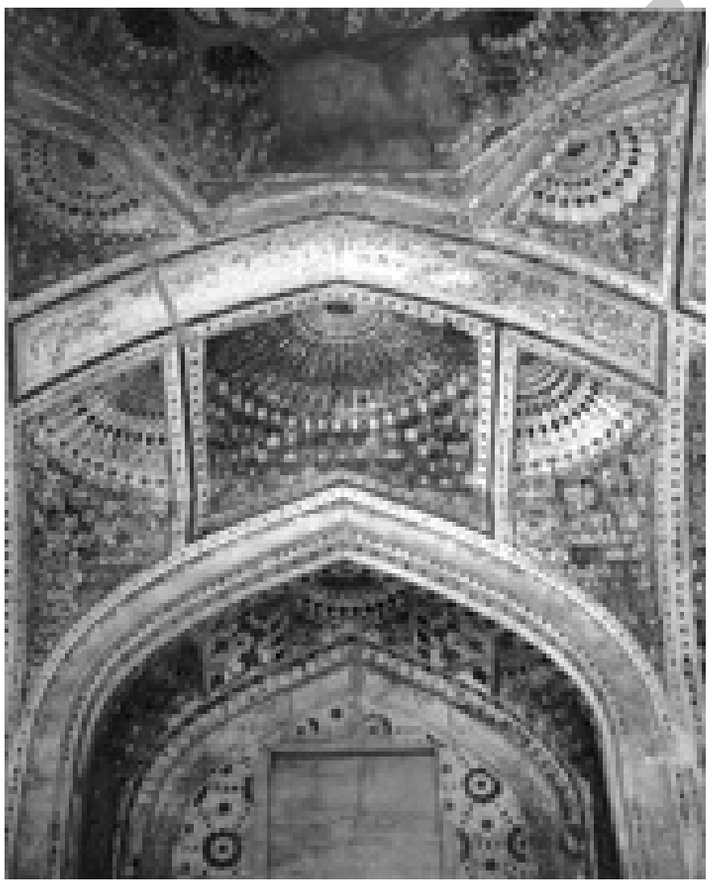

۱-چپ، تزیینات فضای داخلی آرامگاه گوهرشاد هرات

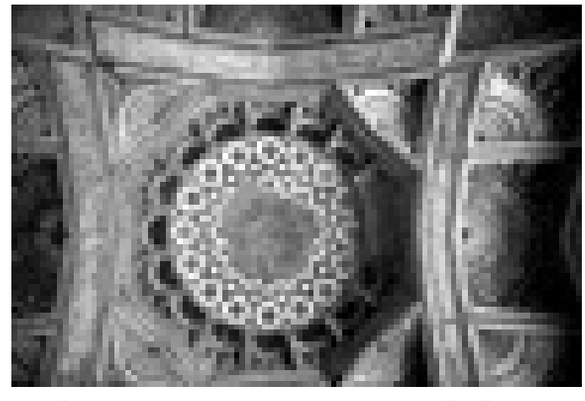

۲- کتیبه قرآنی آیت‌الکرسی، یکی از چهارقوس اصلی فضای درونی آرامگاه گوهرشاد، هرات.

۴۱ - برای مطالعه بیشتر رجوع کنید لیزا گلمبک و دونالد ویلبر، معماری تیموری در ایران و توران، پیشین، صص ۴۲۴-۴۲۳.

۴۲ - « اللهُ لا الَه الّا هُوَ الحَیُ القَیُّوم لا تأخُذُهُ سِنَةٌ و لا نَومٌ لَهُ ما فی السَّمواتِ و ماَ فی الارضِ مَن ذَا یَشفَعُ عِندَهُ إلّا بإذنهِ یَعلَمُ ما بَینَ أیدیهم...»، « خدا یکتاستَ که جز او خدایی نیست زنَده و پاینده است هرگزَ او را کسالت خواب فرا نگیرد تا چه رسد که به خواب رود اوست مالک آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است چه کسی را این جرات است که در پیشگاه او به شفاعت برخیزد» (قرآن، ترجمه مهدی الهی قمشه ای، تهران، انتشارات فیض کاشانی، چ اول، ۱۳۸۱،ص ۴۲).

www.SID.ir

مضمون این آیه، بر یگانگی، مالکیت زمین، آسمان، دانایی و توانایی خداوند اشاره دارد. فضای درونی این مدرسه از نظر معماری به تالار سخنرانی مدرسه خرگرد بسیار شبیه و ازاره‌های آن از ستاره‌های هشت پَر با زمینه آبی تیره پُر شده است. کتیبه قرآنی دیگر در فضای گنبدخانه مدرسه گوهرشاد هرات، به آیات ابتدایی سوره فتح، به مضمون پیروزی و فتح عالم، بخشش گناهان و هدایت یافتن رسول اکرم و امتش اشاره دارد، که بر روی یکی دیگر از چهار قاب‌بندی تزیینی در اطراف ته‌ستون گنبد درونی دیده می‌شود.

به طور مشابه در حاشیه کاشی‌کاری محراب ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد مشهد نیز کتیبه‌ای با مضمون آیت‌الکرسی به خط ثلث سفید، روی زمینه لاجوردی اجرا شده است. (تصویر ۳) در نقطه مرکزی سقف همین ایوان، آیات سوره اخلاص با مضمون توحید و یگانگی خداوند نقش بسته است. (تصویر ۴)

در چندین کتیبه از مسجد گوهرشاد مشهد، آیاتی با مضامین قدرت و توانایی خداوند در آفرینش به کار رفته است. در طرفین ایوان مقصوره در صحن مسجد، آیاتی از سوره‌های قدر[۴۳] و انسان (دهر)[۴۴] به کتابت «محمدرضا امامی‌اصفهانی»[۴۵] نقش بسته و توانایی آفرینش خداوند را بازگو می‌کنند.(تصاویر ۶-۵) قرآن به عنوان یک مکتوب معنوی و انسان، ذی شعورترین موجود خداوندی است، لذا یادآوری آن در ایوان قبله جهت تسبیح و ستایش خداوند، بر اهمیت موضوع تأکید دارد.

۳- کتیبه قرآنی آیت‌الکرسی، حاشیه کاشی‌کاری محراب ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد مشهد.

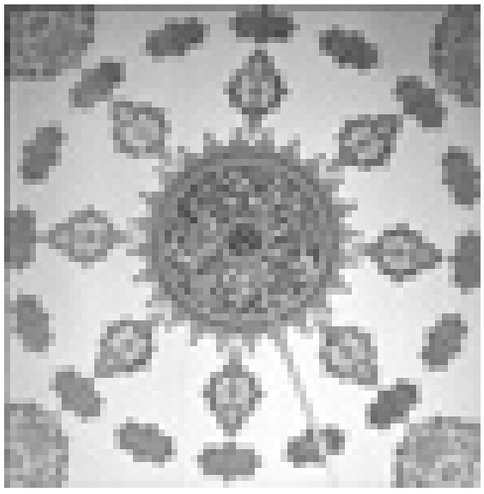

٤- کتیبه قرآنی سوره اخلاص، نقطه مرکزی سقف ایوان مقصوره مسجد، گوهرشاد مشهد.

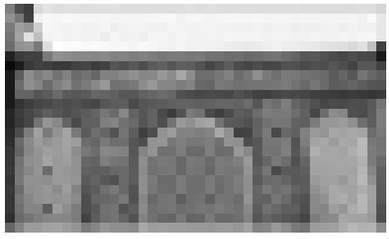

۵- کتیبه قرآنی سوره قدر، سمت راست ایوان مقصوره در صحن مسجد، گوهرشاد مشهد.

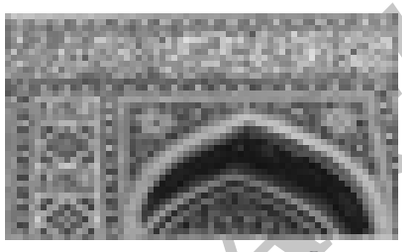

٦- کتیبه قرآنی سوره دهر، سمت چپ ایوان مقصوره در صحن مسجد، گوهرشاد مشهد.

۴۳- بِسْم الله الرَّحْمَنِ الرَّحیم. انّا اَنْزَلْناهُ فی لَیْلَهِ الْقَدْر وَ ما اَدْریکَ ما لَیْلَهُ الْقَدْر لَیْلَهُ الْقَدْرِ خَیْرٌ مِنْ اَلْفِ شَهْر. این قرآن عظیم الشأن را در شب قدر نازل کردیم و چه ترا به عظمت این شب قدر آگاه تواند کرد؟ شب قدر به مقام و مرتبه از هزار ماه بالاتر است. (همان، ص ۵۹۸)

۴۴- بسم الله الرَّحْمَنِ الرَّحیم هَلْ اَتی عَلَی الانْسان حینٌ مِنَ الدَّهْر لَمْ یَکُنْ شَیْئاً مَذْکُوراً. انّا خَلَقْنا الانسانَ مِنْ نُطْفَه اَمْشاج نَبْتَلیه فَجَعَلْناهُ سَمیعاً بَصیراً. آیا بر انسان روزگارانی نگذشت که چیزی لایق ذکر هیچ نبود؟ او را از آب نطفه مختلط «بی حسّ و شعور، خلق کردیم و او را دارای دو چشم و گوش، مشاعر و عقل و هوش» گردانیدیم. (همان، ص ۵۷۸).

۴۵ - عباس مشهدی محمد، مشهدالرضا، پیشین، ص ۱۴۸.

www.SID.ir

دور تا دور ساقه گنبد مسجد گوهرشاد مشهد، بعد از یک ردیف نقوش هندسی به رنگ زرد، سفید و قرمز، کتیبه‌ای قرآنی شامل آیات ۵۲-۱ سوره یس[۴۶]، در زمینه لاجوردی و خط سفید ثلث نگاشته شده است. (تصاویر ۸-۷) این آیات در فضای داخلی گنبد، در زمینه گچ سبز به خط ثلث سفید و زرد نیز دیده می‌شود. (تصویر ۹) ذکر این آیات در گنبد مسجدی چون گوهرشاد، متذکر کردن لطف و مرحمت خداوند به انسان است که پیامبرانی برای هدایتش فرستاده و نکته بس ظریف قرآن، این که خداوند آگاه به همه اعمال است، پس انسان باید آگاهانه زندگی کند، چه در خلوتش و چه در نهانش.

۷- گنبد مسجد گوهرشاد مشهد.

آیات ۲۳-۲۰ سوره واقعه[۴۷] با مضمون نعمت‌های الهی بر بهشتیان، بر روی ساقه خارجی گنبد مدرسه گوهرشاد هرات دیده می‌شود. استفاده از سوره واقعه با تصاویر ذهنی از بهشت، اشاره به کسانی است که در شمار اصحاب یمین و اهل ایمان، هستند و این احتمال وجود دارد که قصد اولیه ساخت بنا به منظور آرامگاه بوده باشد. (تصویر ۱۰) این کتیبه در زیر فضای مقرنسی گنبد قرار داشته و در بخش تحتانی ساقه گنبد، طاق‌نماهایی با الگوی ساده ای از شش ضلعی‌های کاشی معرق قابل رویت است. کاشی‌هایی با نقاشی روی لعاب، برای کتیبه قرآنی به همراه قرنیز مقرنس کاری شده، به کار رفته است.[۴۸]

۴۶- انَّما تُنْذِرُ مَنِ اتَّبَعَ الذِّکْرَ وَ خَشِیَ الرَّحْمنَ بِالغَیْبِ فَبَشِّرْهُ بِمَغْفِرَه وَ اَجْر کَریم. انَّا نَحْنُ نُحْیِ الْمَوْتی وَ نَکْتُبُ ما قَدَّمُوا وَ اثارَهُمْ وَ کُلَّ شَیْءٍ اَحْصَیْناهُ فی امام مُبین وَ اضْرِبْ لَهُمْ مَثَلاً اَصْحابَ الْقَرْیَه اِذْجاءَها الْمُرْسَلُونَ تو آنان را بترسانی و اندرز کنی که پیرو آیات قرآن شده از قهر خدای مهربان «در خلوت و پنهان» بترسند اینان را به مغفرت خدا و پاداش لطف و کرم او بشارت ده، مردگان را باز زنده گردانیم و کردار گذشته و آثار وجودی آینده‌شان همه را در نامه اعمال آن‌ها ثبت گردانیم و در لوح محفوظ آشکار، همه را به شمار آورده‌ایم. ای رسول برای مردم، قریه انطاکیه را مَثل زن که رسول حق یا عیسی (ع) برای هدایت آن‌ها آمدند. (قرآن، پیشین، صص ۴۴۳-۴۴۰)

۴۷- بِسْم الله الرَّحْمَن الرَّحیم لا یُصَدَّعُونَ عَنْهَا وَ لا یُنْزِفُونَ وَ فاکِهَه مِمَّا یَتَخَّرونَ وَ لَحْم طَیْر مِمَّا یَشْتَهُونَ وَ حُورٌ عینٌ کَاَمْثالِ اللُّولوءِ الْمَکْنُونِ جَزآءً بِما کانُوا یَعْمَلُونَ لا یَسْمَعُونَ فیهاً لَغْواً وَّ لا تاثیماً. و مضمون سوره فتح و واقعه: بر نه هرگز «هر چه نوشند» درد سری یابند و نه مست شوند و رنج خمار کشند و میوه خوش برگزینند و از گوشت مرغانی که مایل باشند و زنان سیه چشم زیبا که در لطافت چون دُرّ مکنون‌اند این نعمت‌های الهی پاداش اعمال آن بهشتیان است. (همان، ص ۵۳۵).

۴۸ - ر. ک به: برنارد اوکین، معماری تیموری در خراسان، پیشین، صص ۳۲۵-۳۲۴.

www.SID.ir

۸- بالا کتیبه قرآنی، آیات سوره یس، دورتادور ساقه گنبد، فضای بیرونی مسجد، گوهرشاد مشهد.
۹- پایین کتیبه قرآنی آیات سوره یس، دورتا دور عرقچین گنبد، فضای گنبدخانه مسجد، گوهرشاد مشهد.

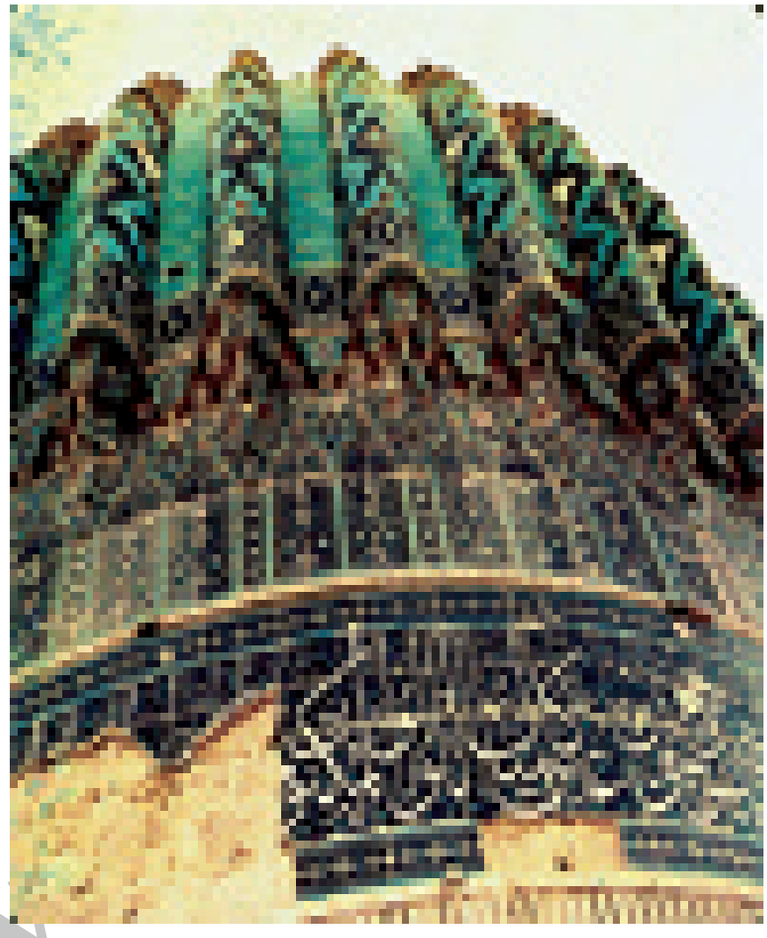

۱۰- کتیبه قرآنی سوره واقعه، دورتا دور ساقه گنبد آرامگاه، گوهرشاد هرات.

نوع تزیین مناره مسجد گوهرشاد مشهد با تزیین مناره‌های مصلی گوهرشاد هرات قابل مقایسه است. درخصوص کیفیت تزیین با استفاده از مضمون کتیبه‌ای قدیمی کوفی در الواح مرمرین اطراف ته ستون[۴۹] می‌توان اطلاعاتی به دست آورد. در سه چهارم درون این مناره، میله ستون دورانی که روی ته ستونی دوضلعی قرار دارد، کار شده است. در کنج‌های هر یک از این اضلاع، ستون توکاری وجود دارد که از سنگ مرمر در میان کتیبه‌هایی مستطیلی، به خط کوفی کنده‌کاری شده و در بالای آن کاشی معرق دیده می‌شود. دو برج پایین‌تر از جایی که ده ضلعی به دایره تبدیل می‌شود، لبه‌ای صاف جایگزین ستون توکار شده است که چشم را متوجّه سطح صاف بالا می‌سازد و در عین حال سختی ساختار پایین را نشان می‌دهد. [۵۰] (تصاویر ۱۲-۱۱)

در مناره‌های مصلی گوهرشاد هرات، جدا از کاشی‌هایی با نقاشی زیرلعابی در نوک مناره، کاشی‌هایی به شکل ده ضلعی و باریکه‌های جداگانه‌ی مرمر، برای پوشش تمام سطح مناره کاشی معرّق به کار رفته است. اگر هر قابیند تزیینی به طور تصادفی و جداگانه در نظر گرفته شود، این هنر را در اوج زیبایی‌اش نشان می‌دهد؛ مثلاً پشت بغل‌هایی در بالای زمینه‌های ده ضلعی، دارای طرح ظریفی با رنگی غیرعادی و در عین حال درخشان و شامل گل‌های آبی با گلبرگ‌های کهربایی بر زمینه‌ای سفید هستند. موضوع اصلی تزیین، کتیبه‌ای قرآنی به خط ثلث، در عین حال که پهنای بیشتری به این دو باریکه داده است، عامل وحدت بخشی در بخش تحتانی مناره است.[۵۱] (تصویر ۱۳)

برپایی نماز و اهمیت ساختن مساجد از دیگر مضامینی است که در کتیبه‌های قرآنی مورد توجه بوده و نمونه‌ایی از آن در مسجد گوهرشاد دیده می‌شود. زیر گلدسته‌ی مناره، مقرنس کاری شده و کتیبه‌ای به خط ثلث، شامل آیات ۱۰-۹ سوره جمعه دیده می‌شود. (تصویر ۱۴) آیه ۹ سوره جمعه[۵۲] در ضربی ورودی ایوان مقصوره نیز بر زمینه کاشی اجرا شده است. این آیات بر برپایی نماز جمعه و رستگار شدن تأکید دارد.

۴۹- ته ستون cincture، ابزاری حلقوی و گرد، بخش زیرین میله ستون، یا ته ستون (پرویز مرزبان، حبیب معروف، فرهنگ مصور هنرهای تجسمی، تهران، انتشارات سروش، چ اول، ۱۳۶۵، ص۶۵.)

۵۰- برای مطالعه بیشتر رجوع کنید برنارد، اوکین، معماری تیموری در خراسان، پیشین، صص ۳۱۸-۳۱۷.

۵۱- برخی قابیندهای تزیینی کاشی معرق موجود در موزه‌های بریتانیا و ویکتوریا و آلبرت لندن مربوط به مصلّای شهر هرات است. اغلب قطعات هشت پر هستند. گروهی از این کاشی‌ها که در موزه بریتانیا محفوظ است منحصر به فرد است. این کاشی‌ها دارای چهارگوشه به رنگ آبی است که در بالای چهار نوار مستطیلی کاشی، به رنگ آبی روشن قرار دارد. (برای مطالعه بیشتر ر. ک به: همان، صص ۳۱۹-۳۱۷.)

۵۲- یا اَیُّهَا الَّذینَ ءامَنُوا إذا نُودیَ للصَّلوه مِنْ یَوْمِ الْجُمُعَه فَاسْعَوْا إلَی ذِکْرِ الله وَ ذَروُا الْبَیْعَ ذَلِکُمْ خَیْرٌ لَکُمْ إنْ کُنْتُمْ تَعْلَمُونَ فإذا قُضِیَتِ الصَّلُوهُ فَانتَشِروا فِی الأَرْضِ وَ ابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ الله وَ اذْکُروُا اللهَ کَثیراً لَعَلَّکُم تُفْلِحُونَ»، « ای کسانی که ایمان آورده‌اید! آنگاه که برای نماز روز جمعه ندا داده شد، پس به سوی یاد خدا (نماز) شتاب کنید و داد و ستد را رها کنید که این برای شما بهتر است، اگر بدانید، پس هنگامی که نماز پایان یافت، در زمین پراکنده شوید و از فضل الهی طلب کنید و خدا را بسیار یاد کنید، باشد که رستگار شوید». (قرآن، پیشین، ص ۵۵۴).

www.SID.ir

۱۱- گنبد و مناره‌های آرامگاه و مصلی، گوهرشاد هرات.

۱۳- قاب بندهای تزیینی یکی از مناره‌های مصلی، گوهرشاد هرات.

۱۴- کتیبه قرآنی آیات ۱۰-۹ سوره جمعه، زیر مقرنس‌های مناره مسجد، گوهرشاد مشهد.

۱۲- تزیینات و کتیبه‌های یکی از مناره‌های مصلی، گوهرشاد هرات.

محراب ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد از طرح‌های مقرنس زیبایی که دور تا دور آن بر روی سنگ سبز با خط ثلث سیاه رنگ، آیات ۸۱-۷۸ و ۸۵ سوره اسراء[۵۳] حجاری شده، تشکیل شده است. (تصویر ۱۵) این آیات بر اوقات بر پا کردن نماز، از بین رفتن باطل و جاودانگی حق اشاره دارند.

پیش تر اشاره شد که در داخل ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد مشهد، راهروهایی به سمت شبستان طرفین ایوان منتهی می‌شوند، داخل ایوان نیز از دو طرف دارای چند طبقه است. در بالای یکی از درهای ورودی طبقه بالای ایوان، آیه ۱۰۰ سوره اعراف[۵۴] با مضمون آراسته بودن در هنگام عبادت و اسراف نکردن، آمده است. در قسمت‌های دیگر طبقه بالای ایوان نیز آیه ۹۲ سوره آل‌عمران[۵۵] به مضمون انفاق کردن در راه خدا و آگاه بودن خداوند بر همه امور؛ ۱۹۷ سوره بقره[۵۶] با مضمون واجب

۵۳- «أَقِمِ الصَّلَوةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ وَ قُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْءِ انَ الْفَجْرِ كانَ مَشْهُوداً وَ مِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نافِلَةً لَكَ عَسَى أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقاماً مَحْمُوداً وَ قُل رَّبِّ أَدْخِلْنى مُدْخَلَ صِدْقٍ وَ أَخْرِجْنى مُخْرَجَ صِدْقٍ وَ اجْعَل لّى مِنْ لَّدُنكَ سُلْطَانًا نَّصِيرا وَ قُلْ جاءَ الْحَقُّ وَ زَهَقَ الباطِلُ إِنَّ الباطِلَ كانَ زَهُوقاً نماز را وقت زوال آفتاب تا اول تاریکی شب بپا دار و نماز ظهر را از اول ظهر و نماز عشا را از بدو تاریکی شب بپا دار و نماز صبح را نیز به جای آر زیرا نماز مهم است و به حقیقت مشهود نظر فرشتگان شب و فرشتگان روز است (در این آیه پنج وقت نماز مذکور است) و بعضی از شب بیدار باش. نماز شب خاص تو است بجا آور باشد که خدایت به مقام محمود (شفاعت کبری) مبعوث گرداند. و ای رسول ما، دایم دعا کن که بارالها مرا (همیشه به هر جا روم به مکه یا مدینه یا عالم قبر و محشر) به قدم صدق داخل و خارج گردان و به من از جانب خود بصیرت و حجت روشنی که دایم یار و مددکار باشد عطا فرما. به امت بگو که رسول حق آمد و باطل را نابود ساخت که باطل خود لایق محو و نابودی ابدی است.(همان، ص ۲۹۰)

۵۴- قال الله تعالی یا بَنی وَ آدَمَ خُذُوْا زینَتَکُمْ عِنْدَ کُلِّ مَسْجِدٍ وَ کُلُوا وَاشْرَبُوا وَ لاتُسْرِفُوا إِنَّهُ لایُحِبُّ الْمُسرِفینَ. وَ.... ای فرزندان آدم زیورهای خود را در مقام عبادت به خود برگیرید و از نعمت‌های خدا بخورید و بیاشامید و اسراف مکنید که خدا مسرفان را دوست نمی‌دارد. (همان، ص ۱۶۳).

۵۵ - قال الله تعالی لَنْ تَنالُوا البِرَّ حَتَّی تُنْفِقُوا ممَّا تُحِبُّونَ وَ مَا تُنفِقُوا مِنْ شَیْءٍ فَإِنَّ اللهَ بِهِ عَلیمٌ. شما هرگز به مقام نیکوکاران و خاصّان نخواهید رسید مگر آن که از آنچه دوست می‌دارید و بسیار محبوب است در راه خدا انفاق کنید و هر چه انفاق کنید محققاً خدا بر آن آگاهست. (همان، ص ۶۲)

۵۶ - قال الله تعالی الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَّعْلُومتٌ فَمَن فَرَضَ فیهِنَّ الْحَجَّ فَلا رَفَثَ وَ لا فُسُوقَ وَ لا جِدالَ فی الْحَجِّ وَ ما تَفْعَلُوا مِنَ خَیْرٍ یَعْلَمْهُ اللهُ و تزودوا فان خیر الزاد التقوی وَ اتَّقُونِ یَأولِی الْأَلْبَب. حج واجب است در ماههای معین (شوال، ذیعقده و ده روز اول ذیحجّه) اگر بر هر که حج واجب شود بایست آنچه میان زن و شوهر رواست ترک کند و کار ناروا (مانند دروغ و مجادله و غیره) را ترک کند و شما هر کار نیک کنید خدا بر آن آگاهست. برای آخرت خود توشه بردارید و بدانید که بهترین توشه تقواست. از من بپرهیزد و خداترس شوید ای صاحبان عقل و ادراک. (همان، ص ۳۱)

www.SID.ir

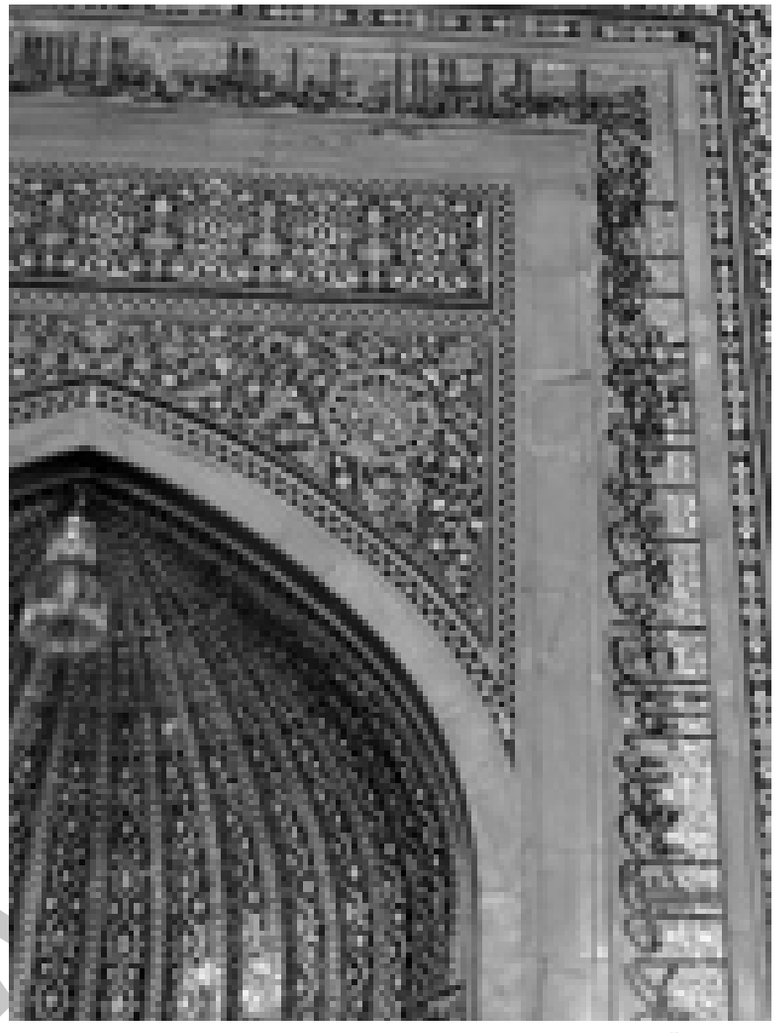

۱۵- کتیبه قرآنی سوره اسراء، بر روی سنگ سبز، دورتا دور محراب مسجد گوهرشاد مشهد.

بودن حج، رعایت آداب حج و آگاهی خداوند بر همه نیکی‌ها، ۲۰۷ سوره بقره[۵۷] با مضمون مهربان بودن خداوند، بذل جان در راه خدا؛ ۱۳۲ سوره طه[۵۸] با مضمون امر به برپایی نماز و طاعت خداوند؛ ۲۹ سوره اعراف[۵۹] با مضمون عادل بودن، درستکار بودن، اخلاص داشتن و یادآوری قیامت؛ ۱۹۹ سوره اعراف[۶۰] با مضمون بخشش و به نیکی رفتار کردن؛ آیه ۱۸ سوره جن[۶۱] با مضمون اهمیت مساجد و استفاده آن برای عبادت خداوند و آیه ۱۳ سوره حجرات[۶۲] با مضمون متفاوت آفریده شدن انسان و تقوا داشتن، نگاشته شده است. (تصاویر ۱۸-۱۶)

به نظر می‌رسد در گزینش مجموعه آیاتی که در طبقه بالای ایوان مقصوره به کار رفته انتخاب هوشمندانه‌ای وجود داشته، چرا که یادآور اصول و فروع دین مسلمانان است. این اصول مبنی بر برپایی نماز، امر به معروف و نهی از منکر و جهاد در راه خدا هستند. البته بعضی از آموزه‌های اخلاقی از قبیل صبور بودن و از همه مهم‌تر، ایمان به خداوند را نیز یادآور می‌شوند.

در طبقه وسط ایوان نیز آیات ۷۰ سوره احزاب[۶۳] با مضمون متقی بودن؛ ۱۰۳ سوره نساء[۶۴] با مضمون ذکر خدا در همه احوال و واجب بودن نماز و ۱۵۳ سوره بقره[۶۵] با مضمون صبر و مقاومت در تمامی‌امور نگارش یافته است. (تصویر ۱۹) دو کتیبه نیز در طبقه پایین ایوان، شامل آیات ۱۷ سوره لقمان[۶۶] با مضمون اهمیت اقامه نماز، امر به معروف و نهی از منکر و صبوری در راه خدا و آیه ۴۵ سوره عنکبوت[۶۷] به معنای ویژگی‌های نماز، دیده می‌شود.

کتیبه قرآنی دیگر این ایوان، در دورتا دور قوس ورودی، به خط ثلث، آیات سوره نور[۶۸]، نگاشته شده که بر مالک بودن خداوند در آسمان و زمین اشاره دارد. (تصویر ۲۰)

۵۷- قال الله تعالی: وَ مِن النَّاسِ مَنْ یَشری نَفسَهُ ابْتِغَآءَ مَرْضَاتِ اللهِ وَ اللهُ رَءُوفُ بِالْعِبَادِ. خداوند می‌فرماید: از مردم کسانی هستند که جان خود را در راه خدا می‌دهند و خداوند هم با بندگان خود مهربان است. (همان، ص ۳۲)

۵۸- وَامُرْ اهلَکَ بِالصَّلوهِ وَ اصطَبِر عَلَیها. لانَسئَلُکَ رِزْقاً نَّحنُ نَرْزُقُکَ وَ العاقِبَهُ لِلتَّقوی. تو اهل بیت خود را به نماز و طاعت خدا امر کن و خود نیز بر نماز و ذکر حق صبور باش ما از تو روزی کسی را نمی‌طلبیم، بلکه به تو و دیگران، روزی می‌دهیم و بدان که عاقبت نیکو مخصوص پرهیزگاری و تقوی است. (همان، ص ۳۲۱)

۵۹- قال الله تعالی: قُلْ أَمرَ رَبّی بِالقِسطِ وَ أَقِیمُوا وُجُوهَکُمْ عِندَ کُلِّ مَسجِدٍ وَ ادْعُوهُ مُخلصِینَ لَهُ الدِّینَ کَما بَدَأَکُمْ تَعُودُونُ. خداوند می‌فرماید بگو ای رسول، پروردگار من شما را به عدل و درستی امر کرده و نیز فرموده که در هر عبادت روی به حضرت او آرید و خدا را با اخلاص بخوانید چنان که شما را در اوّل بیافرید دیگر بار در محشر به سویش باز آیند. (همان، ص ۱۵۳)

۶۰- قال الله تعالی: خُذِ العَفوَ وَ أمُر بِالمَعرُوفِ وَ أَعرِض عَنِ الجاهِلِینَ. خداوند می‌فرماید: همواره عفو داشته باش و مردم را به نیکی امر کن و از نادان‌ها دوری گزین. (همان، ص ۱۷۶)

۶۱- قال الله تعالی: وَ أَنَّ المَساجِدَ لله فَلا تَدعُوا مَعَ اللهِ اَحَداً. مساجد مخصوص خداوند است پس نباید، در آنجا جز خداوند دیگری را عبادت کنید. (همان، ص ۵۷۳)

۶۲- قال الله تعالی: یا أَیُّهَآ النَّاسُ إِنّا خَلَقنَکُمْ مِنْ ذَکَرٍ وَ أُنثی وَ جَعَلنکُمْ شُعُوباً وَ قَبایِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ اَکرَمَکُمْ عِندَالله اَتقیکُم إِنَّ الله عَلیمٌ خَبیرٌ. خداوند می‌فرماید: ای مردم، همه شما را نخست از مرد و زنی آفریدیم و به شعبه‌های بسیار و فرق مختلف گردانیدیم گرامی‌ترین شما نزد خداوند آن کسی است که تقوی او بیشتر باشد. (همان، ص ۵۱۷)

۶۳- قال الله تعالی: یَا أَیُّهَا الَّذِینَ ءآمَنُوا اتَّقُوا اللهَ وَ قُولُوا قَولاً سَدِیداً. خداوند می‌فرماید ای کسانیکه ایمان آورده‌اید متقی و خداترس باشید و همیشه به حق و صواب سخن گویید. (همان، ص ۴۲۷)

۶۴- قال الله تعالی: فَإِذَا قَضَیتُمُ الصَّلَوهَ فَاذکُرُوا الله قِیماً وَ قُعُوداً وَ عَلَی جُنُوبِکُمْ فَإِذَآ اطمَأنَنتُم فَأَقِیمُواالصَّلَوهَ إِنَّ الصَّلَوهَ کَانَت عَلَی المُؤمِنینَ کِتاباً مَّوقُوتاً فی سنه ۱۳۸۵/۱۹۶۵. خداوند متعال می‌فرماید: پس آنگاه که از نماز فراغت یافتید باز در همه احوال ایستاده، نشسته و بر پهلو خدا را یاد کنید سپس زمانی که از آسیب دشمن ایمن شدید در این حال نماز به جای آرید که نماز بر مومنان واجب است. (همان، ص ۹۵)

۶۵ - قال الله تعالی: یایُهَا الَّذِینَ ءامَنُوا استَعِینُوا بِالصَّبرِ وَ الصَّلَوهِ إِنَّ اللهَ مَعَ الصَّابِرینَ. خداوند می‌فرماید: ای اهل ایمان در پیشرفت کار خود صبر و مقاومت پیشه کنید و به ذکر خدا و نماز توسل جویید که خدا یاور صابران است. (همان، ص ۲۳)

۶۶- قال الله تعالی: یابُنَیَّ أَقِمِ الصَّلَوهَ وَ أَمُرْ بِالمَعرُوفِ وَ انهَ عَنِ المُنکرِ وَ اصبِرْ عَلَی مَآ أَصابَکَ إِنَّ ذَلِکَ مِنْ عَزْمِ الأُمُورِ. خداوند می‌فرماید: ای فرزند عزیزم نماز بپا دار و امر به معروف و نهی از منکر کن و بر این کار از مردم نادان هر آزار بینی صبر پیش گیر که این صبر و تحمل نشانه‌ای از عزم ثابت (مردم بلند همت) در امور عالم است. (همان، ص ۴۱۲)

۶۷- قال الله تعالی: اُتْلُ مَآ أُوحِیَ إِلَیکَ مِنَ الْکِتَابِ وَأَقِمِ الصَّلاهَ إِنَّ الصَّلاهَ تَنْهَی عَنِ الْفَحْشَآءِ وَالْمُنکَرِ وَلَذِکْرُ اللهِ أَکْبَرُ وَاللهُ یَعْلَمُ مَا تَصْنَعُونَ. خداوند می‌فرماید: آنچه را از کتاب (آسمانی قرآن) به تو وحی شده تلاوت کن و نماز را به‌پادار، که همانا نماز (انسان را) از فحشا و منکر باز می‌دارد و البتّه یاد خدا بزرگ‌تر است و خداوند آنچه را انجام می‌دهید می‌داند. (همان، ص ۴۰۱)

۶۸ - قال الله تَعالِی: أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللهَ یُسَبِّحُ لَهُ مَن فِی السَّمَوَت وَالْأَرْض وَالطَّیرُ صَفَّت کُلٌّ قَدْ عَلِمَ صَلَاتَهُ وَتَسْبِیحَهُ وَاللهُ عَلِیمٌ بِمَا یَفْعَلُونَ؛ آیا ندیدی که هر کس در آسمان‌ها و زمین است و پرندگان بال گشوده (در پرواز) برای خدا تسبیح می‌گویند، و هر یک نیایش و تسبیح خود را می‌داند؟ و خداوند به آنچه می‌کنند داناست. (همان، ص ۴۳)

www.SID.ir

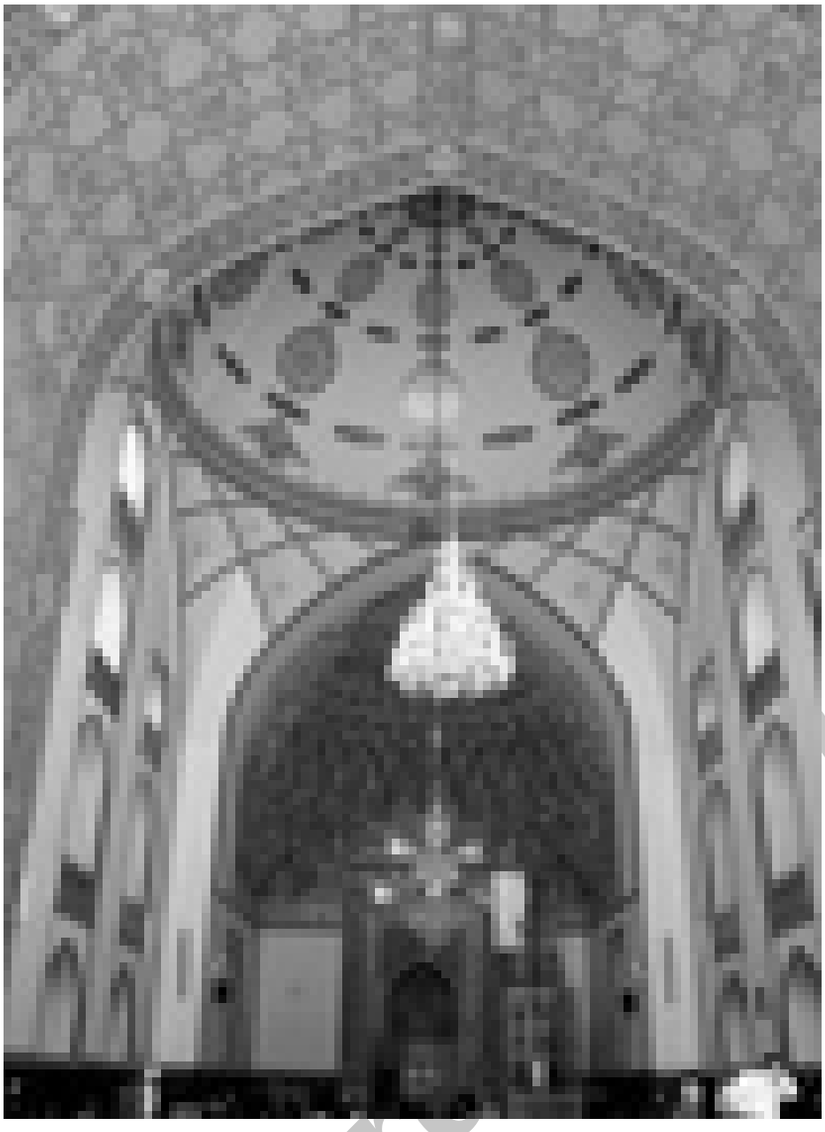

۱۶- فضای داخلی گنبدخانه مسجد، گوهرشاد مشهد.

۱۷- حجره‌ها و طبقات فضای داخلی گنبدخانه مسجد، گوهرشاد مشهد.

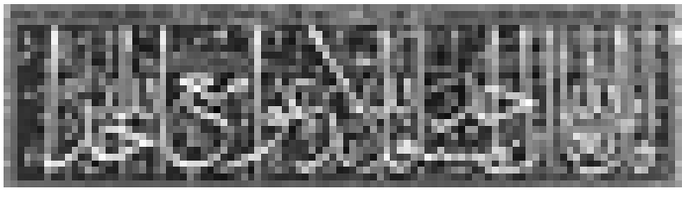

۱۸- کتیبه قرآنی سوره جن، بالای یکی از حجره‌های طبقه بالای مسجد، گوهرشاد مشهد.

www.SID.ir

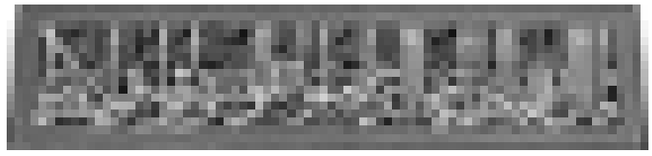

۱۹- کتیبه قرآنی سوره احزاب، بالای یکی از حجره‌های طبقه وسط مسجد، گوهرشاد مشهد.

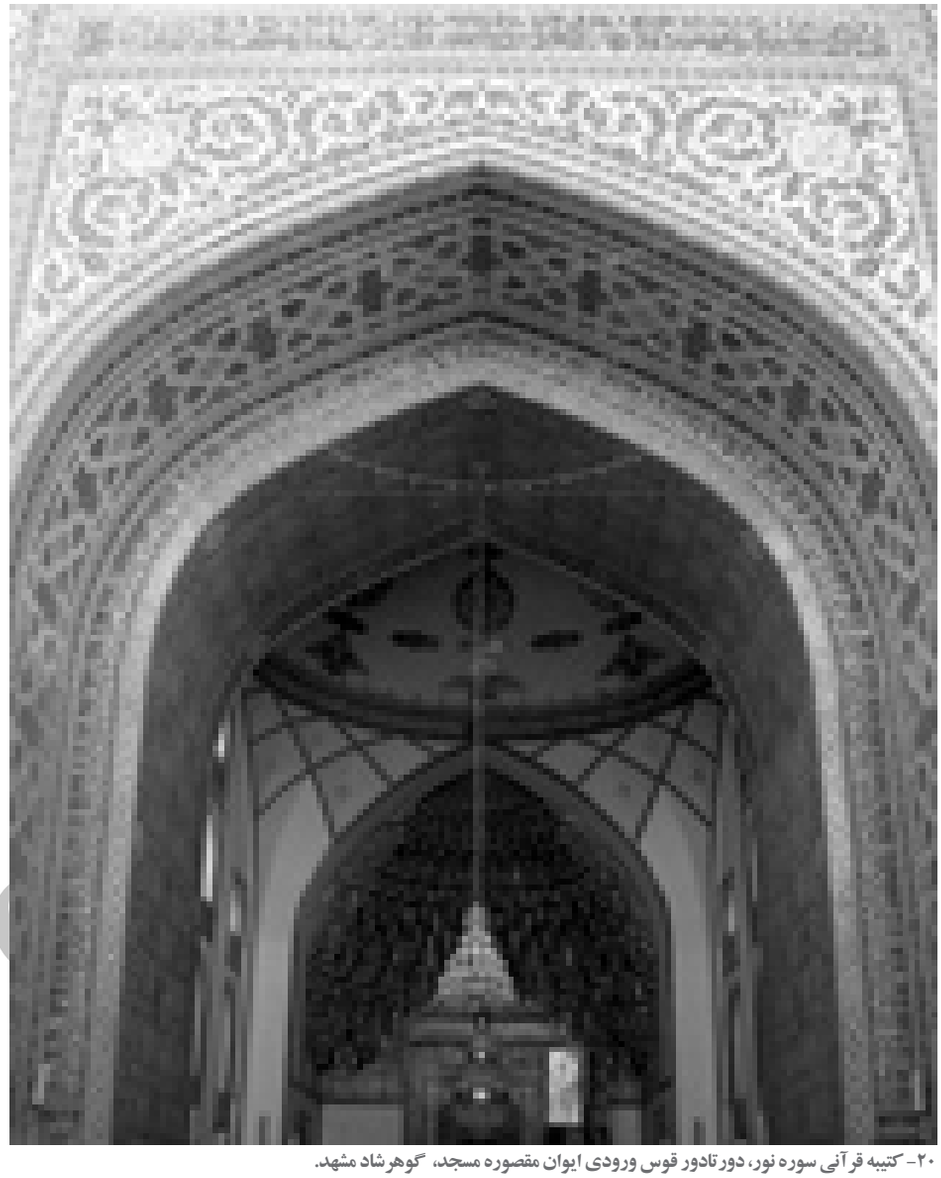

۲۰- کتیبه قرآنی سوره نور، دورتادور قوس ورودی ایوان مقصوره مسجد، گوهرشاد مشهد.

در حاشیه بیرونی ایوان، کتیبه‌ای شامل بخشی از آیه ۱۸ سوره توبه با مضمون آباد کردن مساجد و ایمان به قیامت و خداوند و برپایی نماز، اشاره دارد. در ادامه حدیثی از پیامبر(ص) و متنی در شرح ساخت بنا، با خط ثلث بسیار زیبای بایسنقر میرزا فرزند گوهرشاد، نقش بسته است. او خود یکی از هنرمندان و خوشنویسان عصر تیموری بوده و اوراقی از قرآن مجید، به خط او در گنجینه قرآن موزه آستان قدس محفوظ است. این کتیبه یکی از بزرگ‌ترین آثار هنری است که از عصر تیموریان به یادگار مانده است. در انتهای کتیبه به تجلیل از بانیان ساخت مسجد، گوهرشاد خاتون و شاهرخ تیموری، پرداخته است.[۶۹] (تصویر ۲۱)

۶۹ - «قال الله تَبارَکَ و تَعالی: اِنَّمَا یَعْمُرُ مَساجِدَ الله مَنْ ءَآمَنَ بِالله وَ الْیَوْمَ الْاخِر، قَال النبی علیه السلام: من بنی لله مَسجد الیذکر الله فیه بنی الله له بیتاً فی الجنه و بعد فعلی مضمونن قول الله جل جلاله و عم نواله و قول النبی صلی الله علیه و آله قد انشأت هذا المسجد الجامع الاعظم و البیت المحرم فی ایام دوله السلطان المعظم و الخاقان الاعدل الاکرم مولی ملوک العرب و العجمالسلطان بن السلطان بن السلطان ابوالمظفر شاهرخ بن تیمور گورکانی بهادر خان خلد الله ملکه و سلطانه و افاض علی العالمین بره و احسانه، .....کتبه راجیا الی الله بایسنغربن شاهرخ بن تیمور گورکانی فی ۸۲۱» (عزیزالله عطاردی، تاریخ آستان قدس رضوی، پیشین، ج۲، صص ۷۲۱-۷۲۰).

www.SID.ir

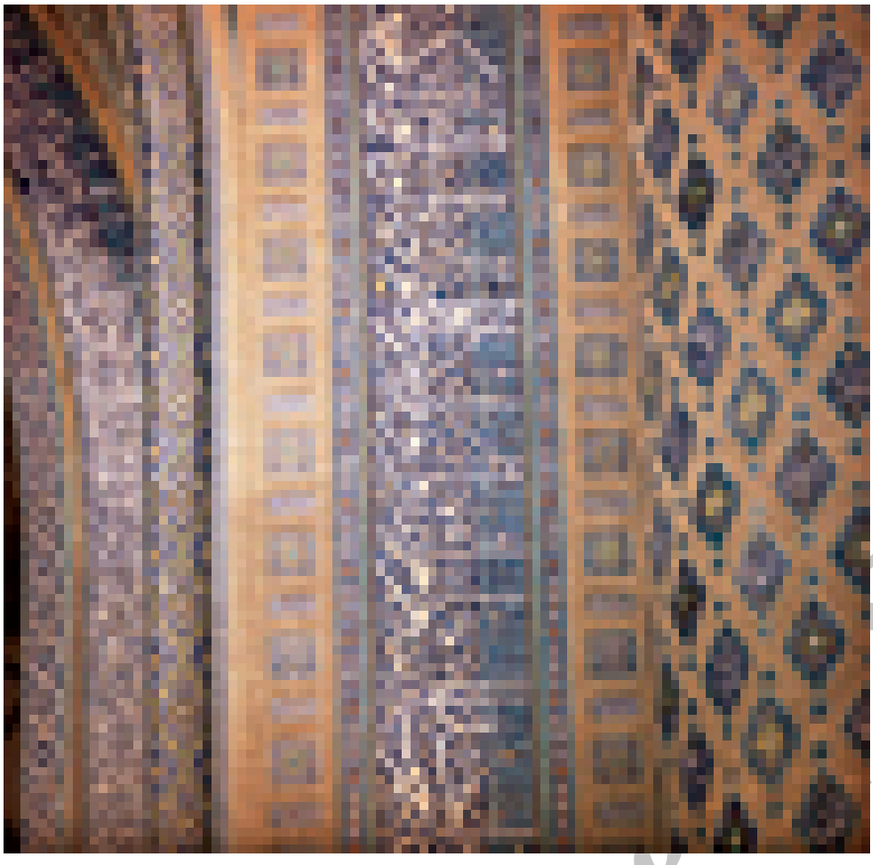

۲۱- کتیبه قرآنی سوره توبه، بخشی از کتیبه حاشیه بیرونی ایوان مقصوره مسجد، گوهرشاد مشهد.

کتیبه‌های اسماءالهی

دومین گروه از کتیبه‌هایی که در هر دو مجموعه بسیار مورد استفاده قرار گرفته‌اند، اسماءجلاله خداوند و نام‌های «الله، محمد و علی» است. در بخش بالایی سوره واقعه، که در گنبد گوهرشاد هرات استفاده شده، عبارت «الملک الله» با خط ثلث نگارش یافته است. این بخش از فضا با سفال‌های لعابدار بزرگ هفت رنگ به صورت کاشی‌های شش ضلعی در اسپرهای عمودی اطراف ساقه گنبد پوشیده شده و در نوار کتیبه‌ای حلقه‌وار و در طرح‌های گل و گیاهی متناسب، نزدیک قاعده گنبد یک رشته اسپر از جنس کاشی‌معرق بر جای مانده است.

این عبارت به همراه «الحکم الله» در میان کتیبه‌های قرآنی ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد مشهد نیز قابل مشاهده است. به علاوه این‌که بیشتر این کتیبه اثر محمدرضا امامی‌اصفهانی و تاریخ ۱۰۸۷/۱۶۷۶ را دارا هستند.[۷۰]

در یکی از مناره‌های مصلی گوهرشاد هرات که تزیینات آن با مناره دیگر متفاوت است، قاب‌بندهای لوزی شکل با رنگ‌های لاجوردی، سفید، قهوه‌ای کاربرد داشته است و کاشی‌های معرق، هنرمندانه در آجرکاری به کار رفته است. متأسفانه در این مناره هیچ کتیبه اصلی‌ای باقی نمانده است. با این حال در بخش‌های باقی مانده مناره، عبارت «الحمدالله» در ترنج کاشی معرق دیده می‌شود. (تصویر ۲۲)

در کاشی ساقه گنبد آرامگاه مجموعه گوهرشاد هرات نیز، اسامی‌جلاله «یا سبحان» و «یا جبار» نقش بسته است. این گنبد باشکوه و همه پرداخت‌ها و تزیین ساختمان آن کاملاً باب طبع است. تصویر ۲۳ نمایانگر بخش پایینی گنبد است و آجرکارهای لعابی با کاربرد رنگ‌های متنوع در قابندی‌های شش ضلعی به همراه نقوش هندسی در زمینه لاجوردی، لوزی‌های سفید و قهوه‌ای دیده می‌شود. در لچک‌های اسلیمی‌های گیاهی، رنگ‌های سفید، قهوه‌ای و آبی کمرنگ در زمینه لاجوردی به کار رفته است.[۷۱]

۷۰- عباس مشهدی محمد، مشهدالرضا، پیشین، ص ۱۴۶.

۷۱- برای مطالعه بیشتر ر. ک به: برنارد، اوکین، معماری تیموری در خراسان، پیشین، ص ۳۱۹.

www.SID.ir

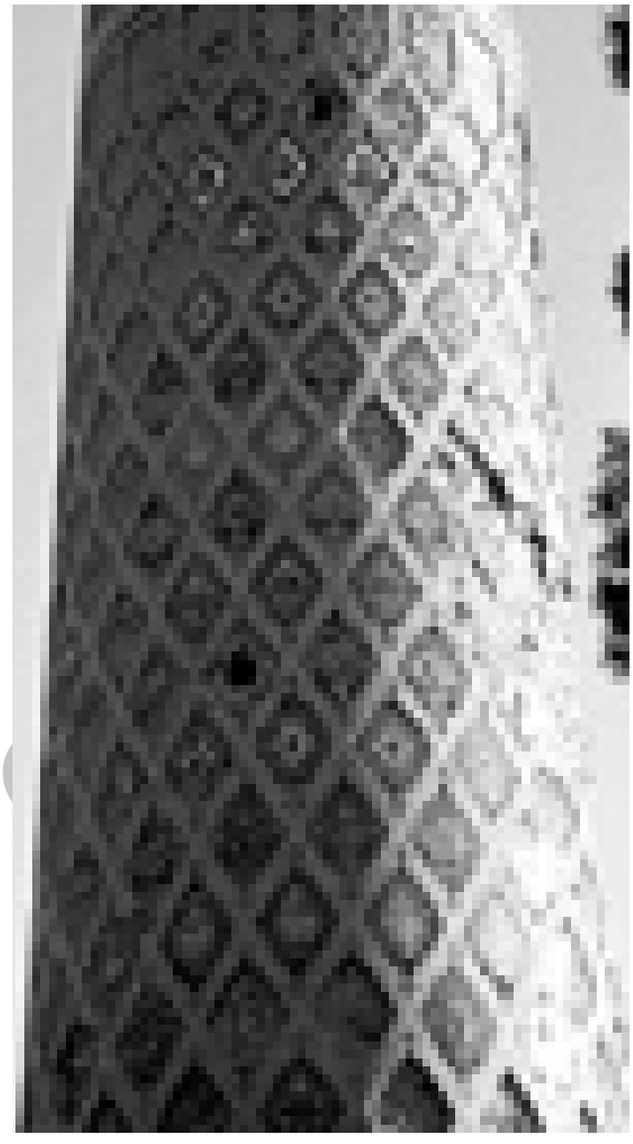

۲۲- تزیینات و کتیبه اسماءالهی، یکی دیگر از مناره‌های مصلی، گوهرشاد هرات.

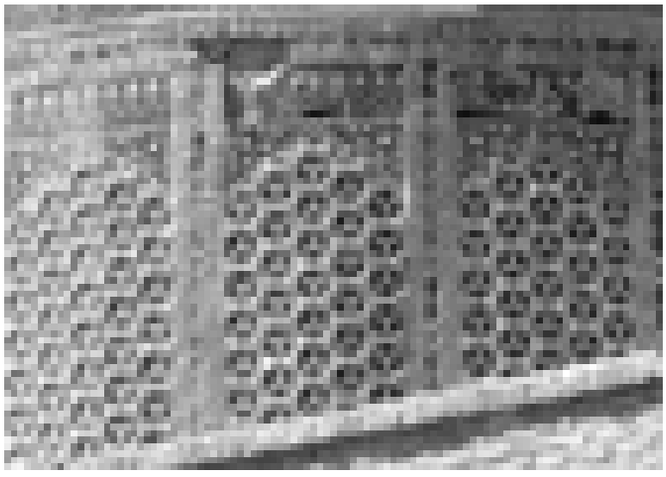

۲۳- کتیبه اسماءالهی، ساقه گنبد آرامگاه، گوهرشاد هرات.

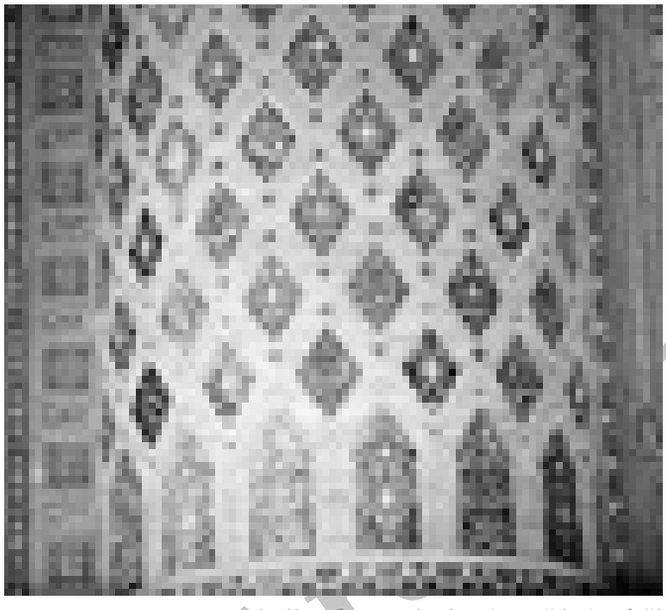

۲۴- کتیبه اسماءالهی، سراسر مناره‌های مسجد، گوهرشاد مشهد.

تعداد بیشتری از اسماءالهی را در مناره‌های مسجد گوهرشاد مشهد می‌توان یافت. سراسر مناره پوشیده از کاشی‌های معرق است که از تلفیق با آجر به وجود آمده‌اند. این تلفیق به صورت شطرنجی است و نقوش ترنجی کاشی‌کاری، به دو بخش تقسیم می‌شوند، که شامل گل‌های اسلیمی‌و اسماء خداوندی است. نقش گل‌های تزیینی از دو گونه تجاوز نمی‌کند و حال آن‌که بیش از پنجاه نمونه از نام‌های الهی به خط ثلث در داخل ترنج‌ها نقش بسته، نام‌های «یا علیم»، «یا حافظ» و «یا عالم» بیش از یک بار تکرار شده‌اند. اسماء دیگر «المقتدر»، «الواحد»، «القوی»، «المحصی»، «الحی»، «الآخر»، «الله الجبار»، «الودود» و «العلیم» در سراسر مناره نقش بسته‌اند. در کنار دیوار مجاور مناره، عبارت «الله الباقی» در شکل مستطیلی لاجوردی، با حروف سفید نگاشته شده است. تعداد نقوش ترنجی در هر گلدسته به حدود ۱۸۰ عدد می‌رسد که بین دو نقش یاد شده به صورت مساوی تقسیم شده‌اند.[۷۲] (تصویر ۲۴) همچنین عبارات «الله اکبر»، «یا قوی- یا سلطان- یا عظیم» و «محمد» به خط کوفی بنایی، در داخل ایوان و دیوارهای زیر گنبد- فضای بیرونی- بر سطح کاشی‌های معقلی نقش بسته اند. (تصاویر ۲۷-۲۵)

بر مناره‌های شمال غربی و جنوب نیز لوح‌های مرمرین وجود دارد که در بردارنده عبارت تاریخی و اسماء الهی از جمله، «الله و لاسواه» است.

۷۲- وحیده مصدقیان، نقش و رنگ در مسجد گوهرشاد، پیشین، صص ۸-۷.

www.SID.ir

۲۵- کتیبه «الله اکبر»، فضای داخلی ایوان مقصوره مسجد، گوهرشاد مشهد.

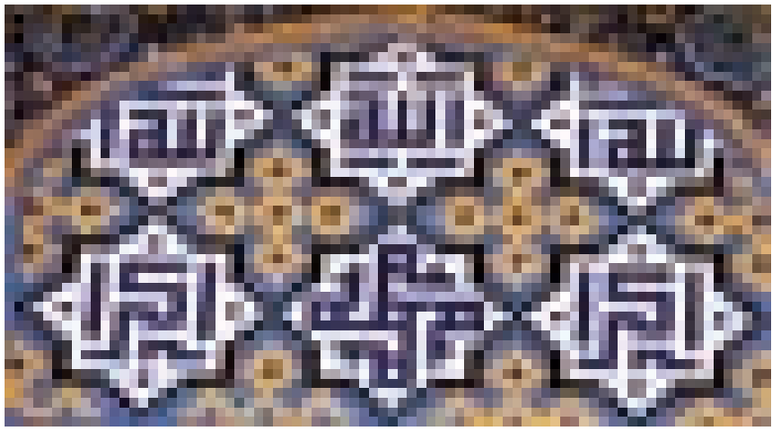

۲۶- کتیبه «الله اکبر» و «محمد»، دیوارهای زیر گنبد مسجد، گوهرشاد مشهد.

کتیبه‌های اشعار فارسی

سومین گروه کتیبه که در هر دو مجموعه مورد استفاده بوده، اشعار فارسی است که در هر کدام یک نمونه یافت شده است. در لوحی مرمرین در ایوان ورودی مسجد گوهرشاد هرات، برخلاف کتیبه اصلی مسجد گوهرشاد مشهد، کتیبه‌ای به زبان فارسی و خط ثلث نوشته شده است. در این کتیبه تاریخ شروع و تکمیل ساختمان مسجد (۱۴۳۸-۱۴۱۷/ ۸۴۱-۸۲۰) ذکر شده است. احتمالاً یکی از علت‌ها توجه ذائقه عوام بوده، چرا که در آن زمان در هرات، سطح سواد حتی در میان پایین‌ترین اقشار جامعه بالا بوده و زبان فارسی وسیله اصلی بیان مطلب دیوانی و نیز ادبیات بوده است. (تصویر ۲۸)

در پایین گلدسته‌ی مسجد گوهرشاد نیز اشعاری به خط نستعلیق بر روی کاشی لاجوردی، در ۱۸ بیت که نیمی‌از آن در مناره سمت راست و نیمی‌دیگر در سمت چپ، نوشته شده است. این اشعار در وصف امام رضا (ع) با خطی سفید در قابی مستطیلی، در زمینه لاجوردی خودنمایی می‌کند.[۷۳] (تصاویر ۳۰-۲۹)

خط نستعلیق از ابداعات دوره تیموری بوده و در تزیینات معماری جهت نوشتن اشعار فارسی مورد توجه بوده است.

۲۷- کتیبه «الله اکبر» و اسماءالهی، دیوارهای زیر گنبد مسجد، گوهرشادمشهد.

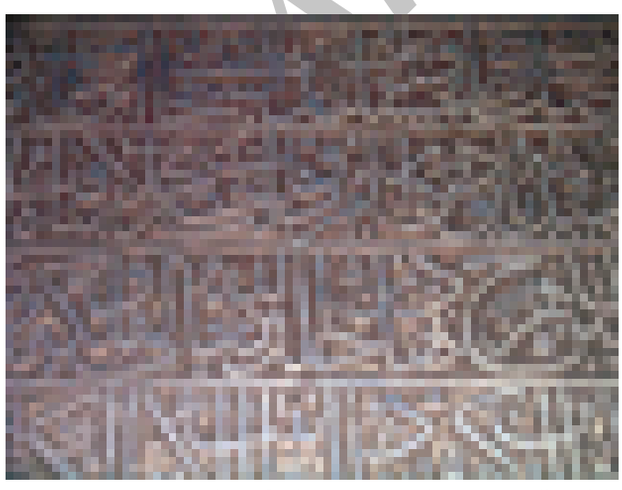

۲۸- کتیبه فارسی در شرح بنا، ایوان ورودی مصلی، گوهرشاد هرات.

۷۳- در مناره سمت راست:
در آستان ملک پاسبان خسرو طوس
رضا ولی خدا شاه لامکان خراسانه
علی سلاله موسی که کاینات برند
بر آستان جلالش ز حادثات پناه
در مناره سمت چپ:
بزرگ چاکر شاه جهان شهاب المکل
که رحیم دیو کند ز آسمان شوکت شاه
سر از دریچه موزن برون نمود و سرود
اذان اشهد ان لا اله الا الله
(وحیده، مصدقیان، نقش و رنگ در مسجد گوهرشاد، پیشین، ص ۸)

Archive of SID

www.SID.ir

۲۹- اشعار فارسی در مدح امام رضا، مناره سمت راست ایوان مقصوره مسجد، گوهرشاد مشهد.

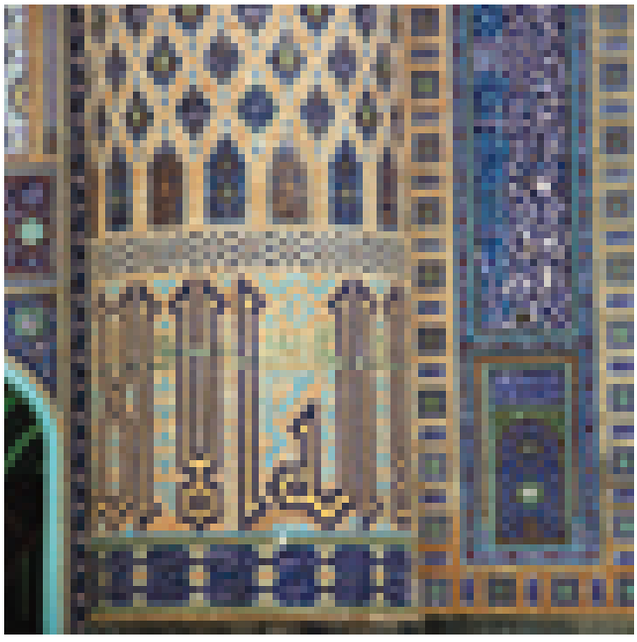

۳۰- اشعار فارسی در مدح امام رضا، مناره چپ راست ایوان مقصوره مسجد، گوهرشاد مشهد.

کتیبه‌های حدیثی و دعایی

این گروه، کتیبه‌هایی است که فقط در مجموعه گوهرشاد مشهد کاربرد داشته و در فضای مختلف ایوان مقصوره اجرا شده‌اند. در مناره‌های مسجد، در زیر ترنج‌هایی که اسماءالهی نقش بسته تعدادی حدیث از رسول اکرم (ص) و حضرت علی (ع) در اشکال هندسی نوشته شده‌اند. مضامین این احادیث مجموعاً در خصوص توجه به برگزاری نماز، دوری از دنیا طلبی و جایگاه دنیا برای مومنان و کافران است، که با فضای مسجد، هماهنگی و هم‌خوانی متناسبی ایجاد کرده‌اند.[۷۴] (تصویر ۳۱)

این گروه کتیبه‌های حدیثی، توجه مؤمنان را به اهمیت برگزاری نماز، بیشتر جلب می‌نماید. سقف بالای محراب مسجد نیز که به طرز زیبایی با گچ مقرنس کاری شده و ظاهراً آن را نقاشی کرده‌اند، جلوه زیادی به فضای داخل ایوان داده است. داخل محراب، سنگ مرمر نصب شده و بالای آن با کاشی‌های فیروزگون پوشیده شده است. در داخل محراب با خط ثلث بر روی سنگ، حدیثی از امام علی (ع) درباره تعجیل در بر پایی نماز و توبه نوشته شده است.[۷۵] (تصویر ۳۲)

کتیبه دیگر شامل عبارات دعایی از جمله شهادتین[۷۶] است. این عبارت در زیر ترنج‌های مناره مسجد با خط بنایی در ترکیب آجر و کاشی؛ دور تا دور گنبد به ترتیب در رنگ‌های زرد، سفید و قرمز و در بالای نگاره‌ی فضای داخلی ایوان مقصوره، در چهار طرف کلمه «لا اله الا الله» و در چند جا کل عبارت شهادتین در کاشی‌های معرق، آمده است.[۷۷] (تصویر ۳۳)

در پیشانی ایوان مقصوره با خط ثلث زرد رنگ، در زمینه لاجوردی، روی کاشی‌های معرق، متنی با مضمون ستایش خداوند در آفرینش زمین و آسمان و مغفرت طلبی و همچنین نکاتی در خصوص ویژگی ایوان آمده است.[۷۸] (تصویر ۳۴) همچنین در لچکی‌های ایوان سمت راست، یکی از دعاهای نماز «لَا حُولَ وَ لَاقُوَهَ اِلَا بِاللهِ العَلیِّ العَظِیم» و در طرف چپ نیز دعای دیگری چون «سُبْحَانَ اللهِ وَ الْحَمدُاللهِ کَثیراً» دیده می‌شود. از دیگر عبارات دعایی استفاده شده در این ایوان، ذکرهای رکوع و سجده نماز[۷۹] است که در دو طرف کتیبه قرآنی جلوی ایوان، نقش بسته‌اند و مضمون ، ستایش خداوند بلند مرتبه است. (تصویر ۳۵)

از معانی تمام عبارات دعایی، چنین برداشت می‌شود که هنرمند معمار سعی داشته تا در جای جای نقاط دید مومنان، شکر، سپاس و ستایش خالق یکتا را یادآوری نموده و بر اصل توحید تأکید ورزد.

۷۴- در مناره سمت راست:
قال النبی (ص):«الصلوه معراج المؤمن»
قال النبی (ص): «من ترک الصلوه متعمدا فقد کفر»
قال النبی (ص)::«الدنیا ساعه فاجعلها طاعه»
قال علی (ع): «عجلوا بالصلوه قبل الفوت»
در مناره سمت چپ:
قال النبی (ص): «الدنیا سجن المؤمن و جنه الکافر»
قال النبی (ص): «الدنیا مزرعه الاخره»
قال النبی (ص): «الدنیا جیفه و طالبها کلاب»
(عزیزالله عطاردی، تاریخ آستان قدس رضوی، تهران، انتشارات عطارد، پیشین، صص ۷۳۳-۷۳۲).

۷۵- قال علی (ع): «عجلوا بالصلوه قبل الفوت و عجلوا بالتوبه قبل الموت».

۷۶- «لا اله الا الله، محمد رسول الله، علی ولی الله».

۷۷- عزیزاله عطاردی، تاریخ آستان قدس رضوی، پیشین، صص ۷۲۳، ۷۳۲ و ۷۳۶.

۷۸- یا ذَالعَظْمَه وَ الْکِبْریاء وَ یا ذَالعِزَه وَ الْبَقاءِ وَ یا خالِقْ الاَرْض وَ السَماءِ هذَا الطاقِ الرَفیع وَ الایوانِ المَنیع العالِی شاهِد اَنَّ عَلی قُدرَهَ الْکَبیرِ المُتعالی، الْحَمْدُالله الْمُلک الواحِد الباقی نَجْنی بِالالطاف الْخَفی ما اَخاف، لا اِلَهَ اِلّا اَنْتَ سُبْحانَکَ اِنّی کُنْتَ مَن الظّالِمینَ فَاسْتَجَبْنا لَه وَ نَجیناه مَنْ الغَمْ وَ کَذلِکَ نَنجی المُؤمنین صَدَقَ اللهُ العَظیمْ کتبه محمدرضا الامامی‌سنه ای خدائی که بزرگ هستی، ای خدایی که عزت و بقا از آن تو می‌باشد ای آفریننده‌ی زمین و آسمان، این سقف بلند و ایوان رفیع و استوار شاهد قدرت و عظمت و بزرگی تو هستند، سپاس مخصوص خداوندی است که اختیار همگان در دست اوست و او واحد و باقی است. بار خدایا مرا با الطاف خفی خود از آنچه می‌ترسم نجات بده، معبودی جز تو نیست، تو پاک و منزه هستی و من از ظالمان و ستمگران میباشم، خداوند فرمود ما دعای او را مستجاب کردیم و او را از اندوه نجات دادیم و همین گونه مومنان را هم نجات می‌دهم و خداوند بزرگ در این وعده‌ی خود صادق است، این خط را محمدرضا امامی‌نوشته است. ۱۰۸۷ (عزیزالله، عطاردی، تاریخ آستان قدس رضوی، منبع پیشین، صص۷۲۲- ۷۲۱)

۷۹- «سُبحانِ رَبّی الاَعلی وَ بِحَمدِهِ وَ سُبحانِ رَبّی العَظیمِ وَ بِحَمدِهِ»

Archive of SID

www.SID.ir

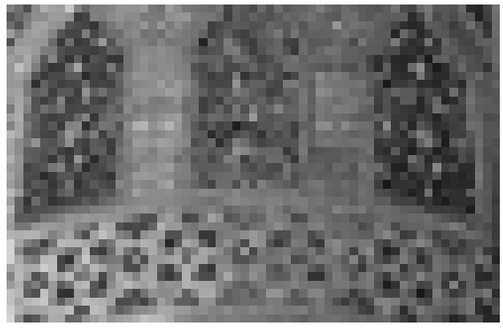

۳۱- راست، کتیبه حدیثی، از امام علی (ع)، زیر ترنج‌های اسماءالهی مناره‌های مسجد، گوهرشاد مشهد.

۳۲- کتیبه حدیثی، از امام علی (ع) بر روی سنگ، داخل محراب مسجد، گوهرشاد مشهد.

۳٤- کتیبه دعایی، پیشانی ایوان مقصوره مسجد، گوهرشاد مشهد.

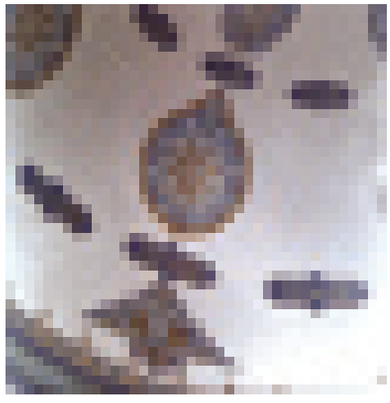

۳۳- کتیبه شهادتین، لابه لای نگاره‌های فضای داخلی و سقف ایوان مقصوره مسجد، گوهرشاد مشهد.

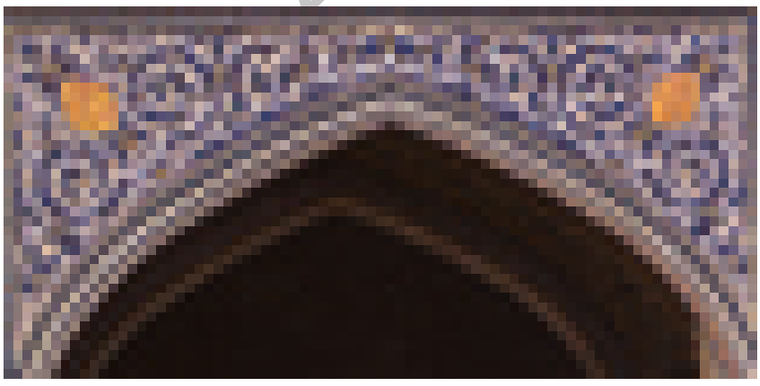

۳۵- کتیبه‌های دعایی نماز، لچکی‌های ایوان مقصوره مسجد، گوهرشاد مشهد.

Archive of SID

www.SID.ir

کتیبه‌های تاریخی

در بخشی از کتیبه‌های مجموعه گوهرشاد هرات، کاربرد عباراتی مشاهده می‌شود که بیشتر به تجلیل بانی و پادشاه وقت پرداخته است که در گروه کتیبه‌های تاریخی جای می‌گیرند. در مجموعه گوهرشاد مشهد نیز کتیبه‌های تاریخی یافت می‌شود. از جمله کتیبه حاشیه بیرونی ایوان مقصوره، که پیشتر به آن اشاره شد، اما به جهت آن که در انتهای اکثر کتیبه‌های نوشته شده در گروه‌های قبلی، تاریخ نگارش قید شده و یا در آخر به نام بانی بنا اشاره شده در این بخش از آوردن دوباره صرفه‌نظر می‌شود.

کتیبه‌های تاریخی مصلی گوهرشاد هرات، بیشتر در مناره مسجد آن دیده می‌شود. بر روی مناره شمال شرقی و جنوب شرقی، ده قاب‌بند یافت می‌شود که با خط کوفی معقدی[۸۰] کتابت شده است. هم‌اکنون اغلب این قاب‌بندها در آرامگاه گوهرشاد هرات محفوظ هستند.[۸۱] (تصاویر ۳۸- ۳۶)

۳۶- تزیینات و کتیبه‌های تاریخی یکی دیگر از مناره‌های مصلی، گوهرشاد هرات.

۳۷- کتیبه‌های تاریخی، مناره مصلی، گوهرشاد هرات.

۳۸- کتیبه‌های تاریخی، قاب بندهای مناره، محفوظ در آرامگاه، گوهر شاد هرات.

۸۰- این نوع کوفی تزیینی علاوه بر گل و برگ، گره‌هایی در لابه لای خطوط به خصوص در حروف عمودی که بسیار بلند و کشیده شده اند، وجود دارد؛ به این شیوه کوفی معشق (قلم پیچیده درهم)،معقد یا گره دار گفته می‌شود، (زهرا فنایی، سیری در صنایع دستی ایران، نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۳۸۷، ص ۲۹۳).

۸۱- ر.ک به: برنارد اوکین، معماری تیموری در خراسان، پیشین، ص۳۲۰.

www.SID.ir

جدول شماره ۱: کتیبه‌های قرآنی

عبارت کتیبه	تزیینات	محل	مجموعه	مضمون	تصاویر
آیت‌الکرسی	خط ثلث بر زمینه آبی تیره	یکی از چهار قوس اصلی اطراف فضای درونی	مدرسه گوهرشاد هرات	مضامین یگانگی، مالکیت زمین و آسمان، دانایی و توانایی خداوند	
آیت‌الکرسی	ثلث سفید بر زمینه لاجوردی	حاشیه محراب ایوان مقصوره	گوهرشاد مشهد	یگانگی خداند، قائل نشدن ویژگی انسان به خدا و مالک بودن زمین و آسمان	
سوره اخلاص	نقوش تزیینی و نقاشی	نقطه مرکزی سقف ایوان مقصوره	گوهرشاد مشهد	یگانگی و توحید خداوند	
سوره قدر		طرف راست ایوان مقصوره	گوهرشاد مشهد	توانایی آفرینش خداوند	
آیات ۱۴-۱ سوره دهر		طرف چپ ایوان مقصوره	گوهرشاد مشهد	عظمت و شأن قرآن	
آیات ۵۲-۱ یس	خط سفید ثلث گچ سبز رنگ	دور تا دور عرق چین گنبد – فضای داخلی	گوهرشاد مشهد	لطف و مرحمت خداوند به انسان	
سوره فتح	بر روی یکی از چهار قاب‌بند تزیینی	گنبدخانه مجموعه	گوهرشاد هرات	پیروزی و فتح عالم و بخشش گناهان از سوی خداوند و هدایت یافتن رسول اکرم و امتش	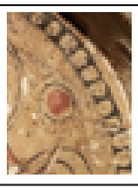
آیات ۲۳-۲۰ سوره واقعه	قاب‌بندی تزیینی	دورتا دور ساقه گنبد	گوهرشاد هرات	نعمت‌های الهی برای بهشتیان	
آیات ۱۰-۹ سوره جمعه	کاشی به خط ثلث	زیر مقرنس کاری مناره	گوهرشاد مشهد	برپایی نماز جمعه – درستکار شدن	
آیه ۹ سوره جمعه	بر زمینه کاشی	در ضربی ورودی ایوان مقصوره	گوهرشاد مشهد	بر پایی نماز جمعه – درستکار شدن	----
آیه ۸۱-۷۸ سوره اسراء	بر روی سنگ سبز با خط ثلث سیاه	مقرنس کاری‌های محراب ایوان مقصوره	گوهرشاد مشهد	اوقاب بر پا کردن نماز، از بین رفتن باطل و جاودانگی	

Archive of SID

www.SID.ir

عبارت کتیبه	تزیینات	محل	مجموعه	مضمون	تصاویر
آیه ۱۰۰ اعراف		طبقه بالای ایوان مقصوره	گوهرشاد مشهد	آراسته بودن در هنگام عبادت و اسراف نکردن	----
آیه ۹۱ سوره آل عمران		طبقه بالای ایوان مقصوره	گوهرشاد مشهد	انفاق کردن در راه خدا و آگاه بودن خداوند بر همه امور	----
آیه ۱۹۷ بقره		طبقه بالای ایوان مقصوره	گوهرشاد مشهد	واجب بودن حج، رعایت کردن آداب حج،	----
آیه ۲۰۷ بقره		طبقه بالای ایوان مقصوره	گوهرشاد مشهد	مهربان بودن خداوند، بذل جان در راه خدا	----
آیه۱۹۹اعراف		طبقه بالای ایوان مقصوره	گوهرشاد مشهد	بخشش و نیکی کردن	----
آیه ۲۹ اعراف		طبقه بالای ایوان مقصوره	گوهرشاد مشهد	عادل بودن، درستکار بودن، اخلاص داشتن و یادآوری قیامت	----
آیه ۱۳۲ طه		طبقه بالای ایوان مقصوره	گوهرشاد مشهد	امر به بر پایی نماز و طاعت خداوند	----
آیه۱۳حجرات		طبقه بالای ایوان مقصوره	گوهرشاد مشهد	متفاوت آفریده شدن انسان و تقوا داشتن	----
آیه ۱۸ جن		طبقه بالای ایوان مقصوره	گوهرشاد مشهد	اهمیت مساجد و استفاده آن برای عبادت خداوند	
آیه ۷۰ سوره احزاب		طبقه وسط ایوان مقصوره	گوهرشاد مشهد	متقی بودن، خداترس بودن	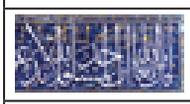
آیه ۱۰۳ سوره نساء		طبقه وسط ایوان مقصوره	گوهرشاد مشهد	ذکر گفتن در همه احوال و واجب بودن نماز	----
آیه ۱۵۳ بقره		طبقه وسط ایوان مقصوره	گوهرشاد مشهد	صبر و مقاومت در تمامی امور و ذکر و یاد خداوند	----
آیه ۱۷ لقمان		بالای درهای طبقه پایین ایوان مقصوره	گوهرشاد مشهد	نماز بپا کردن، امر به معروف و نهی از منکر، صبوری در راه خدا	----
آیه ۴۵ عنکبوت		بالای درهای طبقه پایین ایوان مقصوره	گوهرشاد مشهد	ویژگی‌های نماز	----
آیات ۴۳-۳۵		دورتادور قوس ورودی ایوان مقصوره	گوهرشاد مشهد	مالک بودن خداوند در آسمان و زمین	
آیه ۱۸ توبه		حاشیه بیرونی ایوان مقصوره	گوهرشاد مشهد	آباد کردن مساجد و ایمان به قیامت	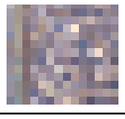

Archive of SID

www.SID.ir

جدول شماره ۲: کتیبه‌های اسماءالهی

عبارت کتیبه	تزیینات	محل	مجموعه	مضمون	تصاویر
الملک الله	کاشی هفت رنگ ۶ ضلعی در اسپرهای عمودی	فضای داخلی گنبدخانه	گوهرشاد هرات		----
الملک الله الحکیم الله	خط کوفی	بالای کتیبه‌های قرآنی ایوان مقصوره	گوهرشاد مشهد		----
الحمدالله	قاب‌بندی‌های لوزی شکل کاشی معرق به رنگ لاجوردی، سفید و قهوه‌ای	مناره مصلی	گوهرشاد هرات		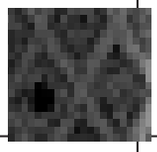
یا سبحان الله یا جبار	قاب‌بندی‌های ۶ ضلعی نقوش هندسی در زمینه لاجوردی، سفید و قهوه‌ای	ساقه گنبد	گوهرشاد هرات		
یا علیم یا حافظ یا عالم یا مالک المغنی النور الآخر الله الجبار البر	به خط ثلث در داخل ترنج با کاشی معرق در تلفیق با آجر	مناره‌های مسجد	گوهرشاد مشهد		
الله الباقی	به شکل مستطیل لاجورد با حروف سفید	دیوار مجاور مناره	گوهرشاد مشهد		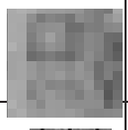
الله اکبر	خط بنایی در کاشی معقلی	داخل ایوان مقصوره	گوهرشاد مشهد		
الله اکبر، محمد، یا قوی، یا علیم	خط بنایی در کاشی معقلی	دیوارهای زیر گنبد ایوان مقصوره	گوهرشاد مشهد		
الله و لاسواه	لوح‌های مرمرین	مناره شمال غربی و جنوب	گوهرشاد هرات		----

جدول شماره ۳: کتیبه‌های اشعار فارسی

عبارت کتیبه	تزیینات	محل	مجموعه	مضمون	تصاویر
کتیبه فارسی	لوح مرمرین به خط نستعلیق	ایوان ورودی مصلی	گوهرشاد هرات	اشعار فارسی در تکریم بانی مصلی هرات	
اشعار فارسی در ۱۸ بیت	خط سفید نستعلیق بر روی کاشی لاجوردی	پایین گلدسته‌های ایوان مقصوره	گوهرشاد مشهد	در وصف و مدح امام رضا (ع)	

Archive of SID

www.SID.ir

جدول شماره ٤: کتیبه‌های حدیثی و دعایی

عبارت کتیبه	تزیینات	محل	مجموعه	مضمون	تصاویر
حدیثی‌هایی از رسول اکرم (ص)	اشکال هندسی در زمینه لاجوردی	مناره‌های مسجد زیر ترنج‌های اسماءالهی	گوهرشاد مشهد	توجه به برگزاری نماز و عدم ترک آن دوری از دنیاطلبی، جایگاه دنیا برای مومنان و کافران	----
حدیثی از حضرت علی (ع)	اشکال هندسی در زمینه لاجوردی	مناره‌های مسجد زیر ترنج‌های اسماءالهی	گوهرشاد مشهد	تعجیل در بر پایی نماز قبل از گذر زمان	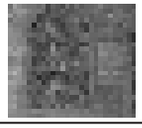
حدیثی از حضرت علی (ع)	با خط ثلث بر روی سنگ	داخل محراب ایوان مقصوره	گوهرشاد مشهد	تعجیل در بر پایی نماز قبل از گذر زمان و تعجیل در توبه کردن قبل از مرگ	
عبارت شهادتین	خط بنایی در ترکیب آجر و کاشی	زیرترنج‌های مناره مسجد	گوهرشاد مشهد	شهادت به یگانگی خداوند، رسالت حضرت محمد و ولایت حضرت علی (ع)	
عبارت شهادتین	به رنگ‌های زرد، سفید و قرمز	دور تا دور گنبد	گوهرشاد مشهد	شهادت به یگانگی خداوند، رسالت حضرت محمد و ولایت حضرت علی (ع)	
عبارت شهادتین	کاشی معرق	بالای نگاره‌های فضای داخلی ایوان مقصوره	گوهرشاد مشهد	شهادت به یگانگی خداوند، رسالت حضرت محمد و ولایت حضرت علی (ع)	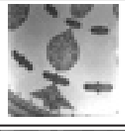
عبارت دعایی	ثلث زرد رنگ در زمینه لاجوردی روی کاشی معرق	پیشانی ایوان مقصوره	گوهرشاد مشهد	ستایش خداوند به آفرینندگی زمین و آسمان و مغفرت طلبی	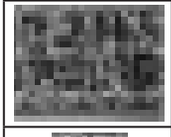
عبارت دعایی نماز	مقرنس کاری با گچ	لچکی ایوان سمت راست	گوهرشاد مشهد	نیست حول و قوه‌ای جز خداوند	
عبارت دعایی نماز	مقرنس کاری با گچ	لچکی ایوان سمت چپ	گوهرشاد مشهد	سبحان و حمد بسیار مخصوص خداوند	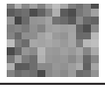
ذکر رکوع و سجده نماز	مقرنس کاری با گچ	دو طرف کتیبه قرآنی جلوی ایوان	گوهرشاد مشهد	حمد و سبحان خداوند بالا و بلندمرتبه	----

جدول شماره ٥: کتیبه‌های تاریخی

عبارت کتیبه	تزیینات	محل	مجموعه	مضمون	تصاویر
یا الله لقد احکم اساس هذه سلطان الاعظم و الخاقان	ده قاب‌بند به خط کوفی معقری	مناره شمال شرقی	گوهرشاد هرات	در شرح و وصف بانی بنا	
مستخدم سلاطین الامم .... سلطان خلد مُلکه	ده قاب‌بند به خط کوفی معقدی	مناره جنوب شرقی	گوهرشاد هرات	در شرح و وصف بانی بنا	----

Archive of SID
www.SID.ir

نتیجه‌گیری

مسجد محل عبادت مسلمانان، همیشه مورد توجه مردم و نخبگان سیاسی و هنری مسلمانان بوده است؛ لذا بر حسب مدارک تاریخی هیچ سلسله سیاسی نیست که مسجدی را نساخته باشد و در تزیین آن از بهترین مواد استفاده نکرده باشد. تیموریان از این قاعده مستثنی نبوده؛ بنابراین، مسجد گوهرشاد هرات و مشهد از دستاورد توجه و علاقه آنان به مذهب و هنر است. هر چند از ابنیه مسجد گوهرشاد هرات مقدار کمی‌باقی مانده است اما بررسی آن جهت یادآوری تلفیق هنر و مذهب در معماری به ویژه مسجد اهمیت دارد.

مسجد هرات و گوهرشاد در دو حوزه تزیینات هنری و کتیبه‌های قرآنی بررسی شده است و اما مسجد گوهرشاد مشهد به برکت وجود شریف امام رضا (ع) چون نگینی در مجموعه آرامگاهی علی بن موسی بن رضا (ع) می‌درخشد و از جنبه هنری و کتیبه‌های قرآنی دارای غنای بسیاری نسبت به مسجد هرات است.

گوهرشاد هرات دارای حیاط، صحن مرکزی، چهار ایوان در جهات شمالی، جنوبی، شرقی و غربی و حجره‌های نشیمن در دو طبقه در مجاورت ایوان دارد و در میان ورودی اصلی، دهلیزی که از آن می‌توان به قسمت‌های مختلف مجموعه دسترسی پیدا کرد که دارای تزیینات بوده که متاسفانه امروزه به دلیل آسیب بسیار، چندان آثار قابل توجهی از آن باقی نمانده است. در این بخش از کتیبه‌های قرآنی به خط سفید ثلث بر زمینه لاجوردی استفاده شده است. سوره‌های فتح، واقعه و بقره (آیت الکرسی) از جمله آیات قرآنی هستند که در این بنا کاربرد داشته است.

مسجد گوهرشاد مشهد به یمن وجود مبارک امام رضا (ع) هنوز چون نگین کوچکی در مجاورت حرم امام رضا (ع) می‌درخشد. این مسجد تعداد زیادی کتیبه قرآنی و کتیبه تزیینی دارد. سوره‌های به کار رفته در این بنا شامل یاسین، جمعه، توبه، نور، اسراء، اعراف، آل عمران، بقره، طه، لقمان، احزاب، نساء، جن، حجرات، فتح، ملک، منافقون، الاعلی، لقمان، نصر، توحید، حشر، زمر و قدر است.

همچنین در مسجد گوهرشاد مشهد از کاشی‌های معرق، معقلی و آجر به طور همزمان استفاده شده است و رنگ آبی لاجوردی بیشترین کاربرد را داشته است. شاید دلیل آن آرامش یافتن انس در هنگام نماز در این مسجد باشد. نقوش هندسی و اسلیمی‌همراه با خطوط ثلث و نستعلیق به تزیینات، شکل متفاوتی بخشیده است. در مسجد گوهرشاد هرات خط کوفی نستعلیق و معقلی بیشترین کاربرد را داشته است. سوره فتح، واقعه و آیه الکرسی از جمله سوره‌های مشترک بین دو مکان مزبور است. کتیبه‌های اسماء الهی نیز زینت بخش مناره‌ها و گلدسته‌های هر دو مجموعه است.

کتیبه‌های قرآنی، اسماءالهی و اشعار فارسی در مدح و ثنا اشخاص و افراد و مومنین، در هر دو مجموعه مورد استفاده بوده و کتیبه‌های تاریخی فقط در مجموعه گوهرشاد هرات و کتیبه‌های دعایی نیز فقط در گوهرشاد مشهد کاربرد داشته است.

www.SID.ir
Archive of SID

شرح تصاویر

۱-تزیینات فضای داخلی، آرامگاه گوهرشاد هرات.
۲- کتیبه قرآنی آیت‌الکرسی، یکی از چهارقوس اصلی فضای درونی، آرامگاه گوهرشاد هرات.
۳- کتیبه قرآنی آیت‌الکرسی، حاشیه کاشی کاری محراب ایوان مقصوره، گوهرشاد مشهد.
۴- کتیبه قرآنی سوره اخلاص، نقطه مرکزی سقف ایوان مقصوره، گوهرشاد مشهد.
۵- کتیبه قرآنی سوره قدر، سمت راست ایوان مقصوره، صحن مسجد، گوهرشاد مشهد.
۶- کتیبه قرآنی سوره دهر، سمت چپ ایوان مقصوره، صحن مسجد، گوهرشاد مشهد.
۷- گنبد مسجد گوهرشاد مشهد.
۸- کتیبه قرآنی، آیات سوره یس، دورتادور ساقه گنبد، فضای بیرونی، گوهرشاد مشهد.
۹- کتیبه قرآنی آیات سوره یس، دورتا دور عرقچین گنبد، فضای گنبدخانه، گوهرشاد مشهد.
۱۰- کتیبه قرآنی سوره واقعه، دورتا دور ساقه گنبد، آرامگاه گوهرشاد هرات.
۱۱- گنبد و مناره‌ی، آرامگاه و مصلی گوهرشاد هرات.
۱۲- تزیینات و کتیبه‌های یکی از، مناره‌ی مصلی گوهرشاد هرات.
۱۳- قاب بندهای تزیینی یکی از، مناره‌ها، مصلی گوهرشاد هرات.
۱۴- کتیبه قرآنی آیات ۱۰-۹ سوره جمعه، زیر مقرنس‌های مناره، گوهرشاد مشهد.
۱۵- کتیبه قرآنی سوره اسراء، بر روی سنگ سبز، دورتا دور محراب، گوهرشاد مشهد.
۱۶- فضای داخلی گنبدخانه، مسجد گوهرشاد مشهد.
۱۷- حجره‌ها و طبقات فضای داخلی گنبدخانه، گوهرشاد مشهد.
۱۸- کتیبه قرآنی سوره جن، بالای یکی از حجره‌های طبقه بالا، مسجد گوهرشاد مشهد.
۱۹- کتیبه قرآنی سوره احزاب، بالای یکی از حجره‌های طبقه وسط، گوهرشاد مشهد.
۲۰- کتیبه قرآنی سوره نور، دورتادور قوس ورودی ایوان مقصوره، گوهرشاد مشهد.
۲۱- کتیبه قرآنی سوره توبه، بخشی از کتیبه حاشیه بیرونی ایوان مقصوره، گوهرشاد مشهد.
۲۲- تزیینات و کتیبه اسماءالهی، مناره، مصلی گوهرشاد هرات.
۲۳- کتیبه اسماءالهی، ساقه گنبد، آرامگاه گوهرشاد هرات.
۲۴- کتیبه اسماءالهی، سراسر مناره، گوهرشاد مشهد.
۲۵- کتیبه «الله اکبر»، فضای داخلی ایوان مقصوره، گوهرشاد مشهد.
۲۶- کتیبه «الله اکبر» و «محمد»، دیوارهای زیر گنبد، گوهرشاد مشهد.
۲۷- کتیبه «الله اکبر» و اسماءالهی، دیوارهای زیر گنبد، گوهرشاد مشهد.
۲۸- کتیبه فارسی در شرح بنا، ایوان ورودی، مصلی گوهرشاد هرات.
۲۹- کتیبه اشعار فارسی در مدح امام رضا، مناره سمت راست ایوان مقصوره، گوهرشاد مشهد.
۳۰- کتیبه اشعار فارسی در مدح امام رضا، مناره سمت چپ ایوان مقصوره، گوهرشاد مشهد.
۳۱- کتیبه حدیثی، از امام علی (ع)، زیر ترنج‌های اسماءالهی، مناره‌ی گوهرشاد مشهد.
۳۲- کتیبه حدیثی، از امام علی (ع) بر روی سنگ، داخل محراب، گوهرشاد مشهد.
۳۳- کتیبه شهادتین، لابه لای فضای داخلی و سقف ایوان مقصوره، گوهرشاد مشهد.
۳۴- کتیبه دعایی، پیشانی ایوان مقصوره، گوهرشاد مشهد.
۳۵- کتیبه‌های دعایی نماز، لچکی‌های ایوان مقصوره، گوهرشاد مشهد .
۳۶- تزیینات و کتیبه‌های تاریخی مناره‌ی مصلی، گوهرشاد هرات.
۳۷-کتیبه‌های تاریخی، مناره مصلی ، گوهرشاد هرات.
۳۸-کتیبه‌های تاریخی، قاب بندهای مناره، آرامگاه گوهرشاد هرات.

Archive of SID

www.SID.ir

فهرست منابع

۱- اوکین، برنارد، معماری تیموری، ترجمه علی آخشینی، تهران، سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۴.
۲- بلر، شیلا و جاناتان ام. بلوم، هنر و معماری اسلامی‌در ایران، ترجمه‌ی سید محمد موسی‌هاشمی گلپایگانی، ۳- تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان و چاپ و انتشارات ۱۳۸۲.
۴- پوگاچنکوا، گالینا و خاکیموف، اکبر، هنر در آسیای مرکزی، مترجم ناهید کریم زندی، تهران، سازمان چاپ و انتشارات، چ اول، پاییز ۱۳۷۲.
۵- سوچک و دیگران، هنر و ادب ایران، ترجمه و تدوین یعقوب آژند، تهران، انتشارات مولی، چ اول، ۱۳۸۶.
۶- شراتو، امبرتو و دیگران، هنر ایلخانی و تیموری، تهران، انتشارات مولی، ۱۳۷۶.
۷- عطاردی، عزیزالله ، تاریخ آستان قدس رضوی، تهران، انتشارات عطارد، چاپ اول، تابستان ۱۳۷۱ .
۸- علام، نعمت اسماعیل ، هنرهای خاورمیانه در دوران اسلامی، ترجمه‌ی عباسعلی تفضلی، مشهد، شرکت به نشر ۱۳۸۲.
۹- فنایی، زهرا، سیری در صنایع دستی ایران، نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۳۸۷.
۱۰- قرآن، ترجمه مهدی الهی قمشه ای، تهران، انتشارات فیض کاشانی، چ اول، ۱۳۸۱.
۱۱- کاویانیان، احتشام ، شمس الشموس، بی نا، ۲۵۳۵.
۱۲- کلیفورد باسورث، ادموند ، سلسله‌های اسلامی‌جدید، ترجمه‌ی فریدون بدره‌ای، تهران، مرکز باستانشناسی اسلام و ایران، چاپ اول، ۱۳۸۱.
۱۳- کیانی، محمد یوسف ، پایتخت‌های ایران، تهران، انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور، چ اول، تابستان ۱۳۷۴.
۱۴- کیانی، محمدیوسف ، تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۷۷.
۱۵- گدار، آندره و دیگران، آثار ایران، ترجمه‌ی ابوالحسن سروقد مقدم، مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۸۴.
۱۶- گلمبک، لیزا و ویلبر، دونالد ، معماری تیموری در ایران و توران، ترجمه، کرامت الله افسر، محمد، یوسف کیانی، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۴.
۱۷- مانزو، ژان پال ، هنر در آسیای مرکزی، ترجمه سید محمدموسی‌هاشمی گلپایگانی، مشهد، شرکت به نشر، ۱۳۸۰.
۱۸- مرزبان، پرویز ، حبیب معروف، فرهنگ مصور هنرهای تجسمی، تهران، انتشارات سروش، چ اول، ۱۳۶۵.
۱۹- مشهدی محمد، عباس، تهران، نشر مولف، ۱۳۸۳.
۲۰- مصدقیان، وحیده ، نقش و رنگ در مسجد گوهرشاد، تهران، انتشارات کتاب آبان، چاپ ۱۳۸۴.
۲۱- ملازاده، کاظم و محمدی، مریم ، دایره المعارف بناهای تاریخی تهران، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی‌چاپ اول ۱۳۷۸ .
۲۲- وزائیان، مجید ، رضا، نظرآهاری، دیروز هرات امروز، ترجمه مریم بهرامیان، تهران، وزارت امور خارجه مرکز چاپ و انتشارات، ۱۳۸۵.

سایت‌ها

23- www.fa.wikipedia.org .
24- www.nawayye-afghanistan.net .

Archive of SID

www.SID.ir